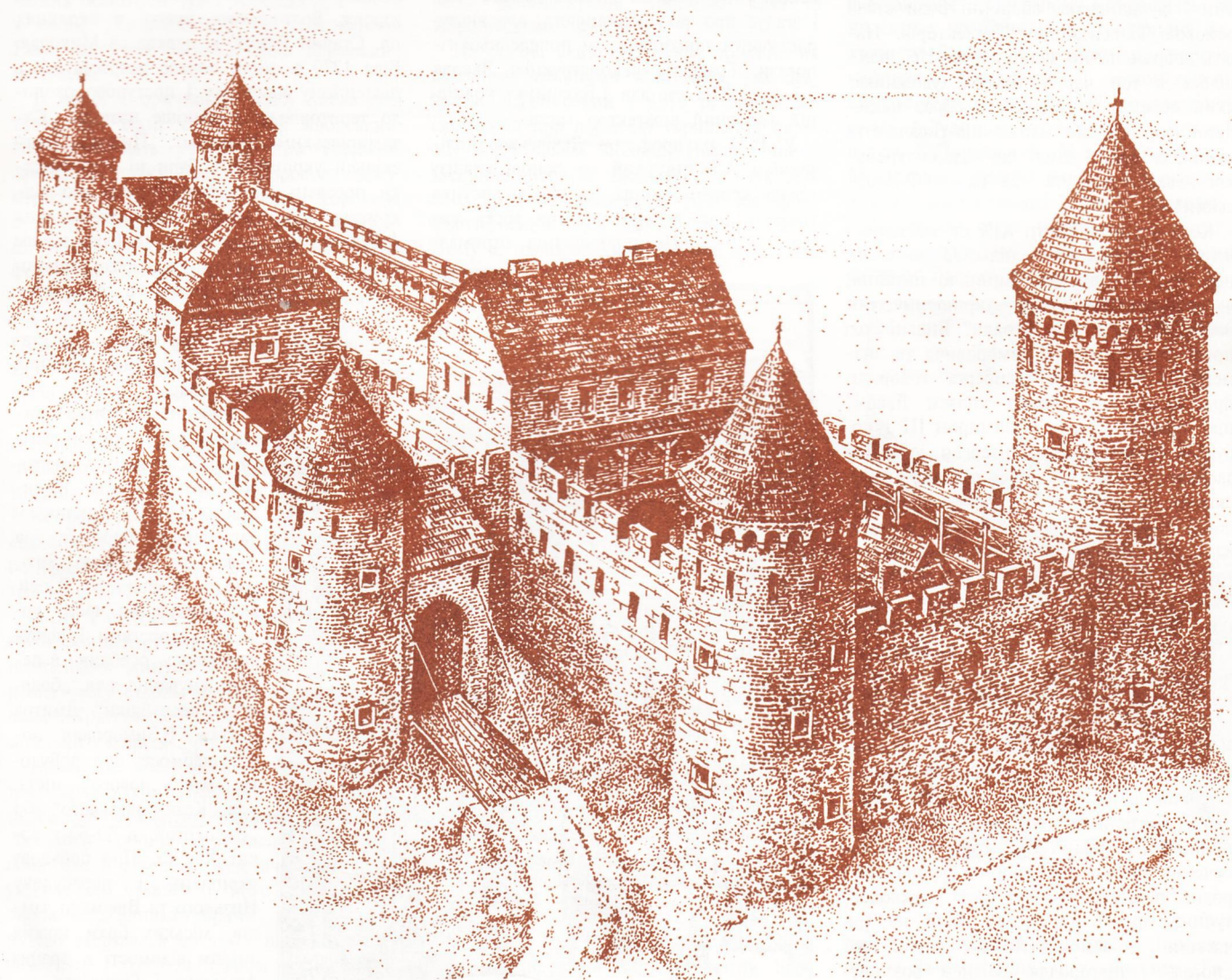

Галицька БРАМА

ФОРТИФІКАЦІЇ ЛЬВОВА

ВИДАВНИЦТВО «ЦЕНТР ЄВРОПИ»

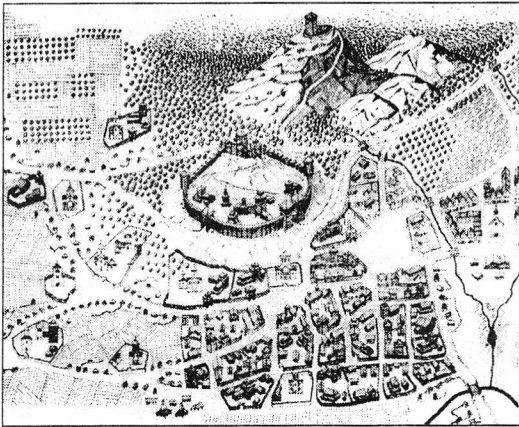
Ціна договірна

Високий Замок. Рис. І. Качора

БЕЗ СЛІДУ ТА РУІН: Чи мав рацію Ф.Яворський?

Історіографічна студія міських укріплень Львова

Реконструкція Княжого Львова І.Базарника

„Без сліду та руїн“, — так назвав один із своїх нарисів про фортифікації Низького замку львівський архіваріус Францішек Яворський. За якихось тридцять років початку австрійського панування у Львові з потужних фортечних укріплень не залишилось майже нічого — на недоступних у давнину валах розбито сквери, міські кам'яниці використали камінь Високого та Низького мурів для власних стін і фундаментів, оборонні рови стали основою каналізаційних колекторів. Навіть зображень не залишилось. Не знайшлося в той час у Львові художника, який передав би нащадкам образ нездокументації фортеці, що майже пів-тисячоліття захищала руські землі від татаро-турецької навали. Але, чи мав рацію Ф.Яворський?

Коли у другій чверті XIX ст. посилювався інтерес львівського суспільства до власної історії, природно виникло питання, як розвивались міські укріплення, як вони виглядали і де стояли? Видані тоді праці Й.Альнпека, В.Зиморовича та знаменита гравюра А.Гогенберга говорили про заснування Львова князем Львом, про знищення його Казимиром III і побудову нового міста. Інтереси істориків зводились тоді не стільки до укріплень, скільки до локалізації Княжого міста, відокремлення його від сучасного ім Львова і утвердження польського „культуртрегерства“ в створенні міста. „Галицька брама“ у N 12 за 1996 рік вже писала про дискусію, про виникнення гіпотези „Чоловського-Шараневича“, за якою первісний Львів локалізувався в межах: пл. Старий Ринок — церква Миколая, а після 1340 р. був заново побудований Казимиром III навколо сучасної пл. Ринок. Тоді ж король спорудив мурований Високий замок на Замковій горі.

Усі дослідники того часу виходили з прийнятої в Давній Русі концепції забезпечення міської забудови на основі природних перешкод — рік, боліт, важкодоступних гір, — та поділу міста на три частини — замок-дитинець, укріплений „посад“ і підгороддя. Місцем розташування дитинця вважали Княжу гору, що височить над церквою св. Миколая, — тоді посад охоплював територію між кос-

телом Марії Сніжної та церквою св. Миколая, а підгороддя становило окремі оселі, розкидані вздовж берега Полтви.

Українською мовою найбільш повно описав ці фортифікації І.Крип'якевич в своїх „Історичних проходах по Львові“. Такий опис Львова і його укріплень протримався до початку 50-х років XX ст., коли О.Ратич розпочав археологічні розкопки на Замковій горі у зв'язку з побудовою телевежі. Тоді там було виявлено залишки споруд XIII ст. Описуючи Княжий Львів в „Нарисах історії Львова“, що вийшли друком у ювілейному 1956 р., він однак не наважився однозначно перенести дитинець на Замкову гору.

Г.Гербільський у виданій тоді ж львівським університетом „Історії Львова“ хоч і згадує про таку можливість, але виступає явним прихильником попередньої гіпотези. Графічну реконструкцію Львова 2-ї пол. XIII ст. дав І.Базарник, колишній головний архітектор міста.

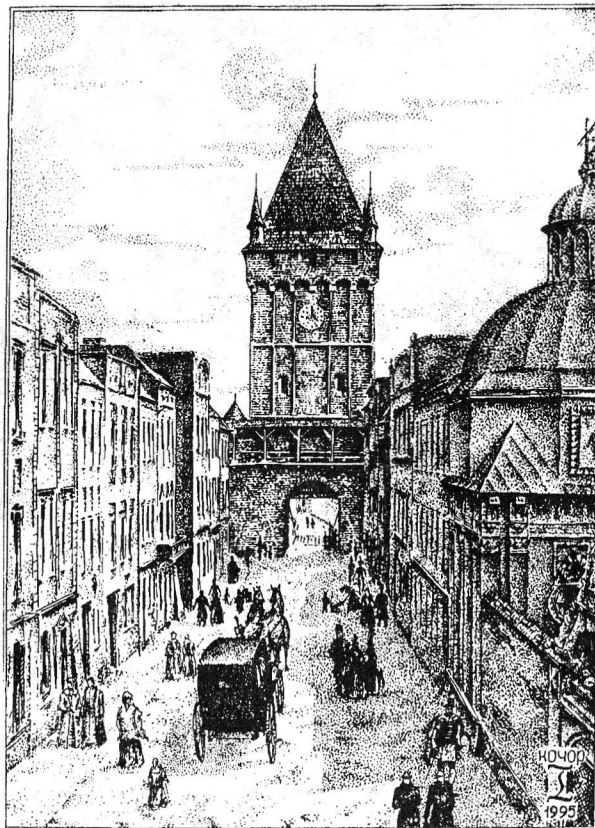
У 1971 р. професор Львівської політехніки А.Рудницький на основі аналізу праць середньовічних хроністів висунув гіпотезу про перенос центра міста уже біля 1270 р. Це припущення отримало

своє підтвердження в цілому ряді археологічних досліджень з 1975 по 1980 рр., які проводив Р.Багрій. Вони показали повну відсутність давньоруського культурного шару на Княжій горі і дуже широку географію поселень княжого періоду аж до початків сучасної вул. Князя Романа. На основі аналізу топоніміки давнього Львова та архівних джерел дав своє бачення фортифікації Княжого Львова архіваріус Й.Гронський. Академік Я.Ісаєвич у 1980 р. опублікував родинну хроніку М.Груневега, яка підтверджує руський пріоритет поселення навколо пл. Ринок. У наш час цю тему активно розробляють А.Мартинюк та Р.Могитич.

Таким чином можна вважати однозначно доведеним, що замок — дитинець Княжого Львова знаходився на Замковій горі і мав хоча б частково муровані укріплення. Укріплений „посад“ сформувався вздовж Волинського шляху в околицях пл. Старий Ринок — церква св. Миколая. Біля 1270 р. місто почало розростатися в південному напрямку і поступово охопило територію, яку пізніше назвали „Казимирівським Львовом“. Питання, наскільки укріпленнями були ці нові частки поселень, залишається поки що відкритим, але варте уваги твердження А.Рудницького, що вони не були новим містом, лише розширенням уже існуючого. Можливо, що мешканці шукали захисту при небезпеці в старих укріпленнях дитинця та посаду.

Згасання династії Рюриковичів на галицьких землях і насильницька смерть останнього князя Юрія-Болеслава II викликали багаторічну боротьбу за Львів між Польщею, Литвою та Угорщиною. В цей час укріплення часто нищились ворогами і відновувались, особливо в період існування т.зв. „боярської республіки“ Дмитра Детька. В.Зиморович подає відомості про побудову муру „нового“ міста, т.зв. „Казимирівського“ або „Високого“, в 50-60-х роках XIV ст. Про побудову укріплень і перебудову Низького та Високого замків, міських брам можна знайти відомості в працях Альнпека і Груневега.

Львівський історик Денис Зубрицький в своїй „Хроніці Львова“ під

Вулиця Галицька. Рис. І. Качора

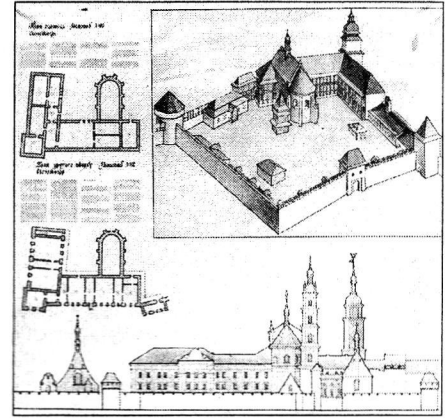
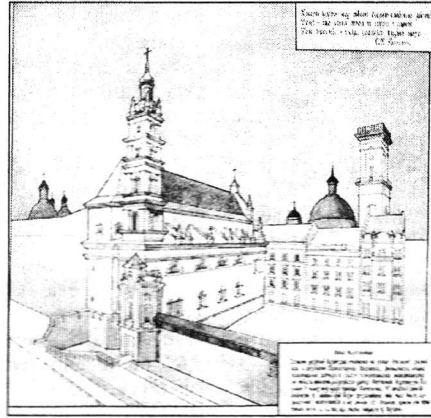
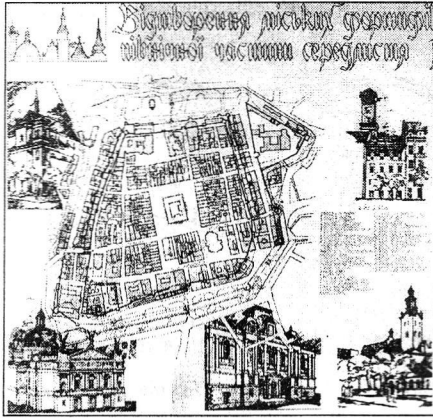
1445 р. подав інформацію про закріплення 17-ти веж високого муру за ремісничими цехами. З того часу ця відомість повторюється всіма авторами історичних праць про Львів. В XIX ст., крім Зубрицького, описи укріплень подавали польські дослідники М.Дідушицький та Ст. Кунаевич, хоча ці описи носять до-

розділ „Мілітарія“ в історіографічній праці Л.Харевичевої.

Як уже згадувалось, в радянському Львові основна увага була звернена на давньоруський період, хоча певні роботи велись і над залишками укріплень більш пізнього періоду. Це, насамперед, відкриття збереженого фрагменту Високого

муру з бастеями на вул. Підвальной, здійснено часткову реставрацію міського арсеналу та прилеглих веж і збережено при ньому Високого муру. Недавно відбудовано вежу цеху крамарів на пр. Свободи.

Заслуга в збереженні залишків давніх фортифікацій Львова належить насампе-

Роботи студентів архітектурного факультету Львівської політехніки

силь популяризаторський характер. Не можна обминути тут і А.Шнайдера, який у своїй „Енциклопедії до краєзнавства Галичини“ дав багатий опис львівських арсеналів.

В жанрі історичного нарису писав свої твори на зламі століть Фр. Яворський. Йому належать розвідки про Низький замок, Галицьку браму, Порохову вежу, міські вали та багато інших коротких статей, розкиданих у тогочасній періодиці. Майже одночасно присвятив свої праці фортифікаціям Львова відомий історик О.Чоловський. Це, насамперед, монографія про Високий замок, розвідки про Порохову вежу та Міський арсенал, чотири томи давніх актів Львова, праця (разом з К.Бадецьким) про пожежу Львова у 1527 р.

Військовими спорудами Львова XIX ст. займався відомий популяризатор, емеритований поштар Ю.Бялина Холодецький. Ним описані різноманітні казарми, військовий шпиталь у давньому монастирі боніфратрів, цитадель. Про львівську цитадель у 1912 р. писала Ю.Макаревічева.

Після I світової війни польські дослідники сконцентрувались на військових діях недавнього минулого. Серед науковців певну увагу старим фортифікаціям приділяли І.Крип'якевич та М.Голубець у своїх загальних працях про Львів.

Тільки на політехніці молодший асистент архітектури Я.Вітвицький поставив перед собою амбітне завдання не тільки дослідити залишки середньовічних укріплень, але й створити пластичну панораму укріпленого Львова і його найближчих околиць. „Галицька брама“ вже неодноразово зверталася до теми панорами Вітвицького, і тому за браком місця відсилаємо тут читача до тих публікацій, а також до матеріалів нинішнього номеру.

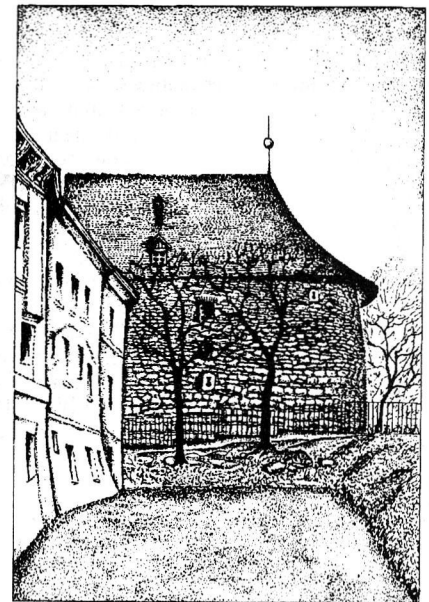
Однією з останніх праць у довоєнному Львові стосовно львівських укріплень є

муру біля СШ N 62 на проспекті Свободи, реконструкція Порохової вежі та Королівського арсеналу.

На основі вказаних праць, доповнених власними архівними пошуками, уже згаданий Й.Гронський у 1979 р. видав дослідження про львівські укріплення періоду королівської Польщі. Незаперечною заслугою його є введення в науковий обіг архівних матеріалів про відбудову фортифікацій після відомої пожежі 1527 р. Йому ж належить розвідка про львівську цитадель.

Залишки оборонних мурів монастиря бенедиктинців

Порохова вежа

Рисунки П. Гранкіна

Протягом 70-х — на початку 80-х років було реставровано оборонну стіну Бернардинського монастиря, відновлено Глинянську вежу, протрасовано оборонні мурі на пл. Підкови, напроти Успенської церкви та на вул. Валовій, відкрито фраг-

мент колективу інституту „Укрзахідпроектреставрація“, керованому І.Могитичем, та колективу працівників архітектурному факультету Львівської політехніки, зокрема кафедри „Реставрації і реконструкції архітектурних комплексів“, очолюваної проф. А.Рудницьким. Активну роботу тут ведуть К.Присяжний, М.Бевз, У.Піхурко, М.Юркевич. Деякі з їхніх праць публікуються в цьому номері нашого альманаху.

За браком місця немає змоги описати тут докладно всі праці про оборонні споруди Львова. Більш допитливого чи-

тача відсилаємо до бібліографії, поміщеної на 28-й сторінці та у випусках „Галицької брами“ N12 („Княжий Львів“) і N15 („Архітектурна спадщина“).

Хронологія будівництва та реконструкції оборонних споруд міста Львова

1259—1261(?) За звелінням Хана Бурондає Князь Лев розібрав Львівські укріплення ... сказав Бурондає Василькові: "Якщо ви есте мої спільники — розмечіте ж городи свої всі." Лев розкидав городи Данилів і Стіжок, а, звідти, пославши воїв, Львів розметав.

1270 За В. Зиморовичем, князь Лев спорудив Високий Замок ... Він негайно наказав побудувати на вершині нашвидкоруч фортецю зі зрубаних на тому ж місці дерев і оточити її загородами і міцним частоколом. Він наказав також розмістити у внутрішніх спорудах регалії княжої влади, замкову скарбницю, військову здобич і арсенал і вирішив перенести свою княжу резиденцію на цю [Замкову] гору, з вершини якої відкривався широкий краєвид.

Князь Лев Данилович заклав нову дільницю міста, яка пізніше стала називатись Середмістям, укріпив її "згідно тогочасного мистецтва будування твердинь" (В. Зиморович), тобто мурованими стінами.

За Я. Альнпеком ... [князь Лев Данилович] місто обвів валами та двома широкими і глибокими ровами.

За версією А. Мартинюк дата 1270 р. відноситься до закладення нового укріпленого міста в долині ріки Полтви, заініційованого князем Львом по спорудженні Високого та Низького замків.

1271—1272 За В. Зиморовичем, зведено Нижній Замок. ... — нижній, пристосований більше для життя, ніж для боротьби.

1283; 1287; 1286 (?) Хан Телебуга не зміг захопити Львів [це вказує на існування міцних фортифікаційних споруд] ... пішов назад на Львову землю, на город Львів. І стояли вони на Львівській землі дві неділі, годуючись і не розоряючи. І не давали з міста вийти за харчем...

1289 (?) Середмістя було надійно укріплено (того ж року татари навіть не наважилися штурмувати його).

1291 Високий Замок згадується у грамоті-привілеї для церкви Св. Миколи. ... Церкві Св. Миколи... під Замком Високим, близько гори... Будельничача... даємо ґрунт і дворища по цей і той бік дороги... а Волині, яка іде від воріт міста Львова даємо всю гору Будельничача та дорогу через Лису гору..., даємо право користуватися з води нижче Замку...

XIII—XIV ст. На Замковій горі стояла кам'яна кругла вежа, товщина стін якої ≈ 1.6 м. До неї примикав мур. Укріплення були комбіновані, дерев'яно-муровані [муровані укріплення доповнювались земляними валами з частоколами навколо замку, а, можливо, — і навколо околиного града]

Початок XIV ст. Інформацію, що Львів на початку XIV століття був значним, як на той час, містом з численними будівлями і фортифікаціями, почерпуємо зі сторінок польської хроніки Я. Длугоша, опису Львова Я. Альнпека, опису М. Груневега та опису-хроніки Б. Зиморовича "Потрійний Львів".

XIV (XIV—XV ?) Укріплення міста складалось з мурів з мерлонами завтовшки до 2 м (так званий Високий мур), зовнішнього рову, наповненого водами Полтви, й струмків, що впадали в неї, та зовнішнього валу з дерев'яним палісадом. У мурі було 2 брами

— північна Татарська (пізніше — Краківська) і Галицька.

Разом з першими укріпленнями Львова постав Низький Замок.

1340; 1339 (?) Війська Казимира III спалили давньоруські укріплення і захопили Львів [... у тому числі спалено і два дерев'яні замки].

Львівською боярською радою проведено масштабні роботи по відбудові і реконструкції укріплень (мурів і Низького Замку).

За Б. Зиморовичем, ... Казимир Великий, спаливши перше (місто), здобуте від русинів ... кам'яними мурами, саксонським правом, німецькою залогою забезпечивши, перетворив [Львів] у крашій та більш вишуканий.

1342 За рішенням боярської ради Високий Замок відбудовано.

1342 (?) За В. Зиморовичем, Казимир збудував Високий Замок із каменю.

1342, 1344, 1349 Відбудова міських мурів та замків.

1344 Навколо Середмістя стояли вже мур з часто розташованими вежами.

1345 Казимир III розпочав будівництво "нового міста".

1349 Розпочато нові фортифікаційні роботи. Львів був обведений подвійним муром і укріплений Замком (?).

50-і роки XIV ст. Я. Длугош подає інформацію про існування двох оборонних замків, мурів, ровів. Реконструюється Високий Замок і будується Низький.

1351 Львівські укріплення витримали напад Любарта.

Львів розорено литовцями.

1353 Війська Любарта дощенту спалили Львів.

1360 За Я. Альнпеком Казимир III оточив місто мурами і побудував з цегли замки — вищий та нижчий.

1362 Розпочато будівництво Високого Замку.

1363—1437 Будується мурована церква Св. Юрія у візантійському стилі (архітектор Дорінг). Комплекс мав укріплення з брамами і гарматами [пізніше, з заходу, за проектом Теофіла Шемберга, додалися ще два ренесансні п'ятикутні бастіони, які зображено на картах 1741 і 1774 років].

1366 Згадка про будівельні роботи на Високому Замку. Споруджується західне прясло високого мурів середмістя.

... мурі будуються недостатньо швидко, і король мусив "додати охоти" мулярам.

Завершено спорудження мурів з боку р. Полтви.

1366—1368 Дата спорудження львівських укріплень Казимиром.

1375 Інформація від угорського регента Володислава Опольського (в листі до папи Григорія IX) про існування мурів і "добрих фортифікацій".

Остання чверть XIV ст. Щодо Високого Замку: Замок і замкові зовнішні оборонні споруди були вже викінчені.

1381 Згадується пожежа Низького Замку (дерев'яний Низький Замок згорів повністю). Згорів Казимирівський Львів.

1382 Згадується Галицька брама зі звідним мостом. Замок у місті перейменували в Малий Замок.

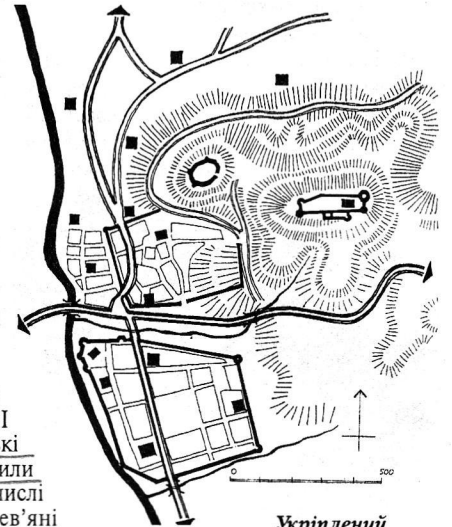
1384 Згадується Татарська брама.

1386 Згадується звідний міст при Татарській (Краківській) брамі.

1391, 1495 Згадується вал Галицький.

Кінець XIV ст. Укріплений Княжий город біля підніжжя Замкової гори занепадає і перетворюється на передмістя (пізніша назва — Краківське передмістя).

Перша половина XV ст. — середина XV ст. (?) В основному, львівські фортифікаційні укріплення вже сформувались. Надалі

Укріплений
долокаційний Львів.
Версія Р. Могутича

Виникнення нового локаційного міста,
укріпленого високим муром

йшли тільки добудови і вдосконалення.

Почалися роботи по поглибленню існуючих ровів, підняттю валів, спорудженню оборонних веж та другого муру.

Внутрішній (Високий мур) на початку XV ст. було зміцнено прямокутними баштами. (?)

Поступово обидві брами — Краківська і Галицька — утворювали два основні фортифікаційні ансамблі з потужними високими вежами, що завершувалися грізними гостроверхими дахами з круглими масивними барбаканами і численними амбразурами (бійницями). Краківська брама мала подвійні ковани ворота, побудовані так, що "одна брама другої не бачила". Між воротами опускалися важкі дубові ґрати, за брамою був міст через рів.

1404 Над Краківською брамою зведено вежу Кушнірську.

1404—1408; 1404—1409 Добудовується вежа Татарської брами. Згадуються оборонні рови.

1405 Згадуються роботи по укріпленню міста Львова (?)

1406 Згадка про Татарський вал і рів (ведуться роботи на Татарських валах і ровах). Спорудження Жидівської вежі. Згадка про вежу при Галицькій брамі.

1407 Згадується мурований міст при брамі Галицькій, при Татарській — дерев'яний. За рахунок спорудження П. Штехером водогону значно зросла обороноздатність міста. Міські укріплення того часу виглядали так: Високий мур, завершений дерев'яною, накритою гонтом галереєю, був зміцнений розташованими приблизно через кожних 60 м вежами, розподілені-

ською брамою між валом і Низьким муром споруджено стрільнищу.

1425—1444 (?) За іншими даними, Низький мур мав 16 напівкруглих бастей.

1425—1426 Згадуються витрати на дубові бруси і добудову замків до Галицької брами.

До 1430 На мурах споруджено галереї для оборонців, їх (галереї) обмуровано вікнами — амбразурами.

1430 Зводиться вежа над Галицькою брамою (?).

Зведено "старий" міський арсенал.

1431 Завершено спорудження вежі над Галицькою брамою.

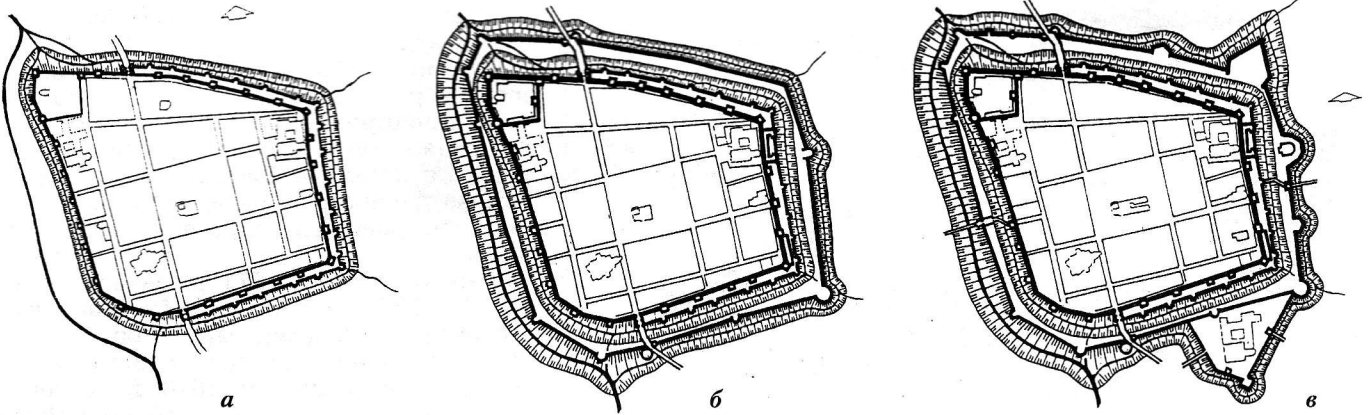
1437 Завершено будівництво оборонного комплексу церкви Св. Юра.

1438 Татарський штурм був відбитий без особливих зусиль, що підтвердило надійність укріплень міста.

1441 Татарську браму перейменовано на Краківську.

1444 На відтинку вулиць Єврейської і Руської згадуються три вежі — поворозників, шевців і гончарів (?).

1445 Вежі закріпили за ремісничими цехами. За одними даними — на Внутрішній, або Високій стіні на той час височіло 18 веж. Вежі йшли від Краківської брами на схід у такому порядку: 1 — кушнірів (над Краківською брамою); 2 — мішковиків; бляхарів, миловарів; 3 — мечників; 4 — ткачів; 5 — шапкарів і сідлярів; 6 — пивоварів і медоварів; 7 — римарів; 8 — мулярів; 9 — поворозників, токарів; 10 — шевців; 11 — гончарів і котлярів; 12 — кравців (над Галицькою

Розвиток міських укріплень: а — виникнення Низького муру; б — виникнення третьої укріпленої лінії (валів) та барбаканів Галицької та Краківської брам; в — добудова Бернардинського монастиря із власними оборонними стінами. Реконструкція східної оборонної лінії.

ми між ремісничими цехами та національними громадами. В'їздові брами — Краківська (Татарська) і Галицька — складалися з зовнішньої та внутрішньої проїзних веж, між якими через рів були перекинуті мости.

1407—1410 Згадуються заходи по поглибленню ровів (?).

1408—1410 Згадуються фінансові витрати на розширення мурів, поглиблення ровів і будівництво веж (мурованих).

1410 Споруджена "Нова вежа за лотками різників" — Вежа різників.

1413 Початок спорудження дубового мосту при Галицькій брамі (?).

Згадується рів біля костелу Марії Сніжної.

1413, 1416, 1417 Згадується Татарський вал.

1417, 1419, 1422, 1423 Роки ведення робіт, пов'язаних із спорудженням (відновленням або реконструкцією) моста Галицької брами.

1418 Почалось будівництво другої зовнішньої стіни з ровом, валами [згадуються імена майстрів, які споруджували укріплення. Біля мурів і башт працювали майстри переважно німецького походження — Йоган і Юдентотер з челядниками, керував будовою башт бургомістр Йоган Травтерревлейн. Зміцненням ровів керував Ванденштейн]. На відстані 20 м від Високого муру, паралельно до нього, був зведений Низький мур. Він починався від Краківської брами і, обігнувши місто зі сходу, доходив до Галицької брами, мав 17 напівкруглих башт [бастей] без даху й тильних стінок. Вони були розташовані в розбіжку з вежами високого муру. Зовні низького муру був висипаний земляний вал з дерев'яним палісадом на вершині. За Краків-

брамою); 13 — бондарів, столярів, стельмахів; 14 — різників; 15 — ковалів, слюсарів, голкарів; 16 — крамарів; 17 — пекарів; 18 — золотарів.

За іншими джерелами, а саме, з "Хронік Львова" Дениса Зубрицького, згадуються станом на 1445 р. — 17 веж: 1 — Краківська брама належала до кушнірів; 2 — якщо йти в напрямку церкви св. Марії — то там були вежа хутовиків, миловарів та бляхарів, яку звали Струмиловою; 3 — мечників; 4 — ткачів; 5 — шапкарів та сідлярів; 6 — за „вірменами“ — пиво- і медоварів; 7 — на розі Домініканів — римарська; 8 — мулярів, поворозників і токарів, яку пізніше звали Королівською; 9 — шевська, звана Бернардинською; 10 — гончарів і котлярів, що була між Бернардинами і Галицькою брамою; 11 — Галицька брама належала до кравців; 12 — золотницька; 13 — різників; 14 — столярів, бондарів і стельмахів; 15 — ковалів, слюсарів та голкарів; 16 — крамарів; 17 — пекарська.

Таку ж кількість веж (17), розміщених в ідентичному порядку, як і в Д. Зубрицького, ми зустрічаємо в праці К. Бадецького і А. Чоловського "Меморіал пожежі Львова".

1473 Згадка про Краківський вал.

1476 Під керівництвом будівничого Я. Шиндлера з Кросна розпочато побудову барбаканів при зовнішніх в'їздових брамах, зовнішні вали підсипано, вони дістали вертикальні ескарпи та похилі стрімкі контрескарпи з каменю. Рови поглиблюють та обводнюють (в них спрямовано два потоки, що впадали в Полтву). Місто обладнує власну людвигарню.

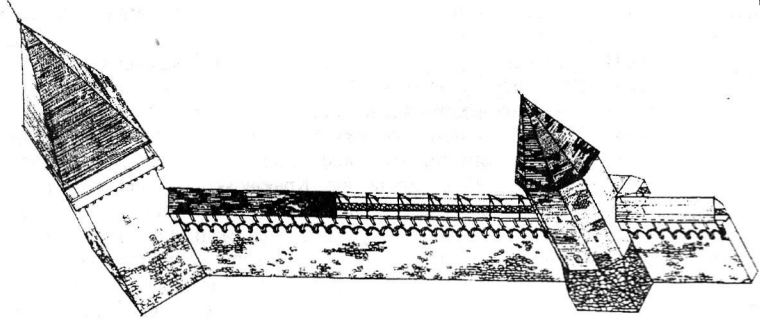
МІСЬКИЙ АРСЕНАЛ У ЛЬВОВІ

ПАМ'ЯТКА АРХИТЕКТУРИ XVI СТ.

Реконструкція етапів будівництва

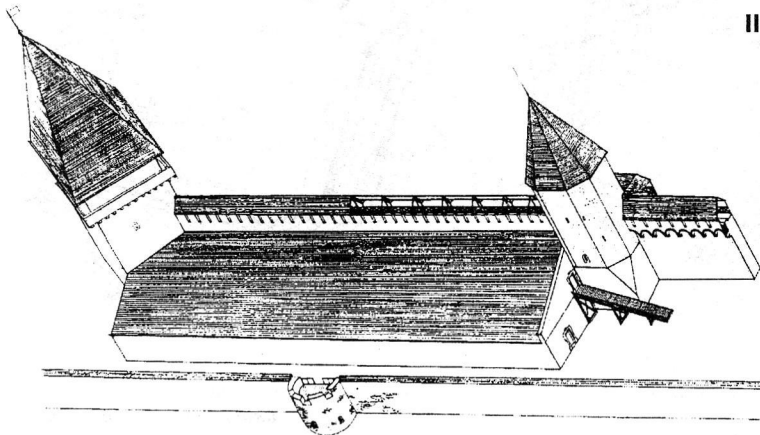
I

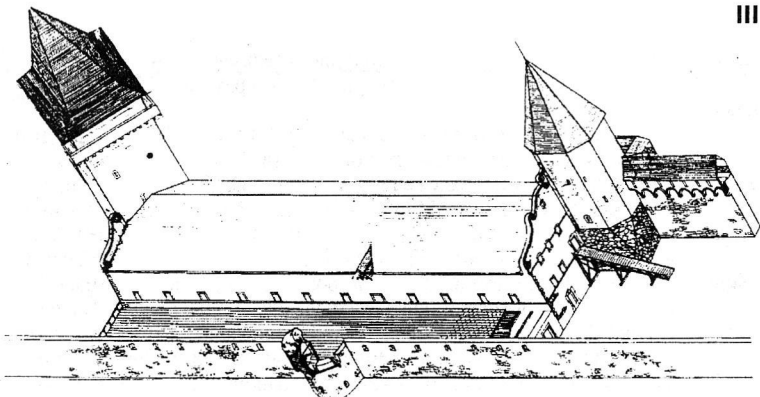
II

III

IV

V

Міський арсенал реставровано і пристосовано під музей зброї Львівського СНРВМ у 1973—1980 роках (авторський колектив — під керівництвом Ж.-А. Я. Новаківського, архівні пошуки — В. Вуйцик). В 1934 р. — досліджувався З. Горнунгом. Значна увага арсеналу і прилеглим фортифікаціям приділена у праці В. Томкевича і І. Вітвицького.

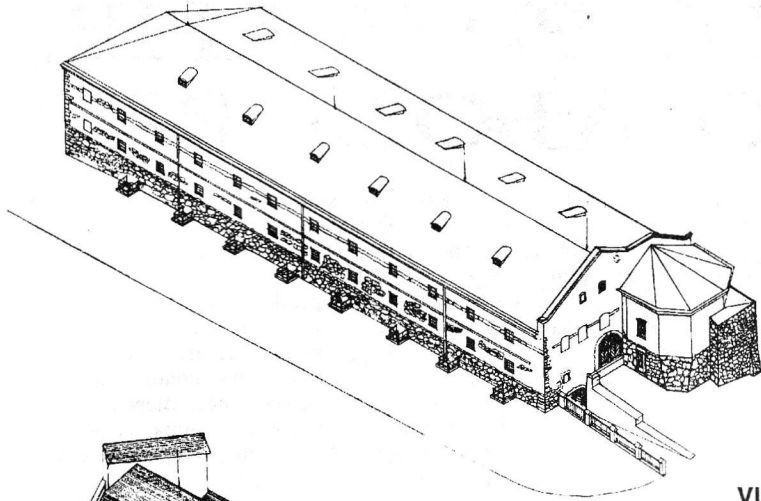
I етап. Кінець XIV ст. Збудовано Шевську вежу, Високий мур і вежу токарів і поворозників на половину висоти.

II етап. З 1418 р. будується Низький мур, бастей якого розраховані на артилерію. Вежа токарів і поворозників виводиться на всю висоту разом з Високим муром, увінчаним машикулями і бланками (зубцями). З 1430 р. згадується Міський арсенал, збудований під захистом Низького мур.

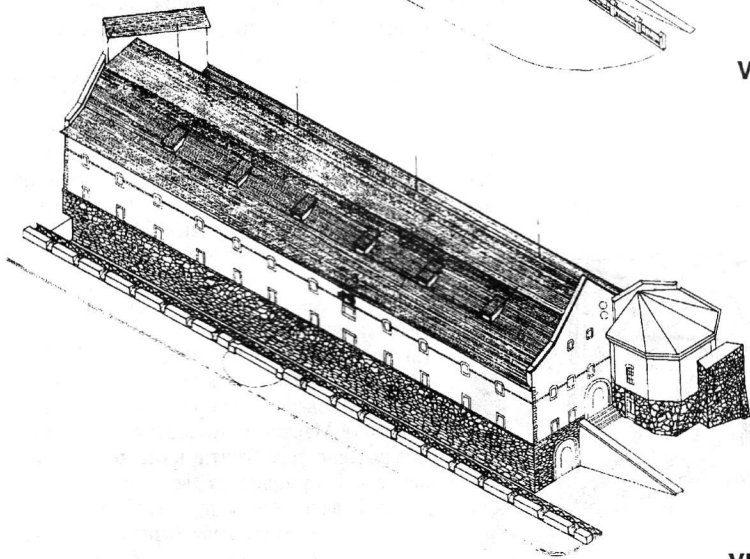
III етап. У 1554 році старий Міський арсенал розбирають, і камінь з нього йде на будівництво Порохової вежі. У 1556 р. збудовано новий арсенал, посвячений на честь Св. Михаїла. Високий мур залишає можливість обстрілу нападників понад дахом, хоча машикулі втрачають своє значення.

IV етап. Пожежа 1571 р. знищує арсенал. У 1574—1575 його відбудовано вже двоярусним. Високий мур втрачає оборонне значення на цьому відтинку. У 1616 р. згорає дах; у 1618 р. арсенал відремонтовано. Рів між Високим і Низьким мурами засипано; на Низькому мурі вимуровано парапет зі стрільницями. Простір між арсеналом і Низьким муром перекривають і використовують як склад. Для вентиляції нижнього ярусу арсеналу у Високому мурі вирубують ніші і віконця. Арсенал набуває пишності — стовпи розмальовуються „малюєм Андрієм“ в ілюзорні квадрати, на червоному фасаді сяють золотом орел над дверима, латинські вислови, бюсти К. Гродзицького та К. Арцішевського — фортифікаторів і військових — на південній стіні. На бастей споруджено дерев'яне підсябиття, на східному фасаді — „вінду“ для завантаження тягарів. У 1670 році обвалюється Шевська вежа, пошкодивши арсенал.

V етап. В кінці XVII ст. арсенал має вже три поверхи. Пожежа і страшний вибух 1703 року утворюють великі проломи у Високому мурі і у вежі токарів і поворозників. Руйнування арсеналу довершують шведи. Обвалюється склепіння і значною мірою 3-й поверх. Після переходу Львова під владу Австрії рови засипають, розбирають кам'яні укріплення. У 1795 році арсенал стає в'язницею, а з 1800 р. — військовим складом. У проломах Високого муру влаштовують вікна, пробивають віконця і в східній стіні цокольного поверху. Замість дверей влаштовують аркові ворота. Дах покривають дахівкою. Шев-

VI

VII

ську вежу розбирають, залишивши одну стіну, до якої домкнув арсенал, на ній вмуровують герби Собеського і Яблонівського, зняті з розібраних міських murів.

У 1869 році розбирають верхній ярус вежі токарів і поворозників. Дах понижують і роблять бляшаним. Дерев'яний міст на другий поверх замінюють кам'яною апареллю.

При реставрації 1934 року, було розкрито цегляне готичне мурування вежі токарів і поворозників, кам'яні деталі обрамувань, замінено пошкоджене кам'яне мурування, розкрито південну браму.

Реставрація 1973—1980 років частково розкрила первісний рівень. Рівень підлоги в цокольному поверсі було понижено майже на метр. Відкрито і реконструйовано оборонну галерею, машикулі і бланки оборонних murів. Щоб їх експонувати відвідувачам музею, довелося вирізати частину перекриття, укріпивши його на прокатних балках. Збережено існуючі дерев'яні конструкції 1869 року, хоча повернена попередня висота даху. По збережених слідах частково реставровано Шевську вежу. Відновлено втрачені обрамлення, ковани віконниці, первісну поліхромію.

Високий науковий рівень реставрації належно оцінювався спеціалістами різних країн. Проект не був до кінця реалізований — залишилась не реставрованою вежа токарів і поворозників та частини Високого муру.

*Тетяна КАЗАНЦЕВА,
Оксана ПРЕДКО
Науковий керівник —
Кость ПРИСЯЖНИЙ*

Хронологія будівництва та реконструкції оборонних споруд міста Львова

1479, 1484, 1487, 1494, 1506 За наказами Магістрату проводяться роботи по зміцненню murів.

1492 Гончареві Миколаю замовлено виготовлення дахівки, якою замінювали гонтові покриття на оборонних вежах та важливих будівлях.

1495 Проведено черговий люстраційний опис Високого та Низького замків м. Львова. (?)

1494 Під час великої пожежі вулиць Єврейської та Руської згоріло 5 веж.

1498 Татарсько-турецько-волоське військо не наважилось штурмувати львівські укріплення [... Львів витримав облогу, але передмістя були спалені].

XVI ст. З метою модернізації середньовічної системи фортифікацій створюється додатковий зовнішній оборонний пояс. [Щодо Високого замку — у XVI ст. викопано ще один рів перед другим подвір'ям].

1500 Поставлено "залізний частокіл" на схід від Краківської брами.

1506 Одна з перших згадок про роботи біля нових murів і передмур'я (Магістрат наказав зміцнити мурі.)

1509 Події війни показали, що вкрай небезпечним напрямком до оборони є східна частина міста. Тому тут починають вестись фортифікаційні роботи.

1510 Згадка про те, що дощові води пошкодили (підмили) значну частину murів, окрім того, грім понижив багато будинків і фортифікаційних споруд.

1511 Згадка про розлив Полтви, внаслідок якого частину муру значно пошкоджено (?).

Пожежа знищує значну частину міста. Пошкоджено фортифікаційні укріплення.

1512; 1516; 1524 Татари повністю спалили передмістя і передміські села [... але міста взяти не змогли].

1514 Полтва вийшла з берегів, залила рів і зміла вал.

1522 Ведуться інтенсивні роботи по вдосконаленню зовнішніх оборонних споруд (згідно засад Італійської школи фортифікації).

1524 Львівські укріплення витримали напад турецько-татарського війська.

1527 Під час пожежі згоріли майже всі дерев'яні вежі, пошкоджено Низький замок. Здійснюються заходи по відбудові. Пожежа знищила Галицьку браму разом з усім озброєнням.

1533-1535 Спорудження Струмилової башти біля Бернардинського костелу.

1537 Зведено вежу для оборони моста на Високому замку.

1537-1540 Спорудження „Вужевої“ башти.

1538 Будується башта „Напроти Волоського шляху“ — бастея Бернардинська [прямокутна в плані з двома ярусами бійниць споруда. На її спорудженні працював майстер будівничий Лука], окрім того — стала до ладу Королівська вежа (наріжна вежа під фосою по вул. Глинській.)

1540 Завершення робіт по відбудові фортифікацій [після пожежі 1527 р.].

1542 Майстер Лука спорудив башту напроти Сокільницької вулиці (тепер — вул. Коперника).

1543 Будівничий Тома закладає фундаменти бастеї Малої коло Бернардинів при Галицькій брамі (менша кругла башта при барбакані Галицької брами).

1544-1548-1550 Згадка про Струмилову вежу зі стрільницею. (?)

1549 На Галицькій брамі встановлено годинник.

1550 Спорудження Онуфріївської церкви (мала оборонне значення).

ВЕЖА РИМАРІВ, АБО ЛЬОДОВА

Вежа цеху римарів знаходилася на північно-східному розі міських murів. Таке розташування дозволяє припустити, що башту споруджено у числі перших веж міського муру, що існували вже у 1425 р. З боку міста з баштою межував кляштор домініканів, споруджений, за словами хроніки, на місці василіанського монастиря. Ця ж хроніка зазначає, що башту споруджено на місці церковної дзвіниці, а Status causal домініканів з львівськими вірменами додає: „чого є знаки в землі: обгорілі рештки і стоплена бронза від погорілих дзвонів... знайдені при самих міських мурах“. З північного боку знаходилися землі стрілецького братства, які були надані йому у 1444 р.

У тому ж році вежу приділено цеху римарів. Цех належав до найстаріших у Львові; окрім римарів, він об'єднував сідлярів. Цех був зобов'язаний утримувати в доброму стані вежу і по 12 локтів (близько 7 метрів) муру по обидва боки башти, забезпечувати вежу зброєю і провіантом, а крім того щорічно сплачувати 10 гривень на напору міських фортифікацій. Під час облоги члени цеху складали залого башти.

Окрім цехового арсеналу у вежі поряд існував інший склад зброї — у кляшторі домініканів. Саме він став у пригоді дворянам княжни Гальшки Осторозької. Княжна разом з матір'ю, княгинею Беатою Костельською, схоронилися у кляшторі в 1555 р. від познанського воеводи Лукаша Гурки, що підступом взяв шлюб з княгинею. Воевода влаштував справжню облогу домініканського монастиря, а з боку римарської вежі штурм вели загони вояків, котрих виділив на допомогу Гурці львівський староста Пьотр Бажи. Дворяни Осторозьких захищалися до тих пір, поки не був перерізаний водопровід; брак води змусив залого кляштора до капітуляції.

Наприкінці XVI — початку XVII ст. спільний цех римарів, кобурників і сідлярів роздирають чвари і суперечки між католиками і православними. Доходить навіть до судових процесів. Результатом стає відокремлення римарів і кобурників від спільного цеху і утворення у 1617 р. нового, чисто католицького. Цей новий цех мав зверхність над усіма подібними цехами Поділля, Волині і Покуття. Усі римарі на цих землях у випадку, коли в місті або містечку не було цеху їхнього ремесла, були зобов'язані вступати у львівський цех.

Вироби ремісників новоутвореного цеху мали жвавий попит у військ, що часто переходили через Львів „на східні потреби“. Щоб догодити смакам вояків, римарі і кобурники золотили або покривали сріблом металеві частини своєї продукції, що ставало причиною конфліктів з цехом ювелірів; судові позови і процеси з цього приводу не перешкоджали римарям і дали займатися „лівим“ промыслом.

При розділі цеху вежа залишилася за римарями. Так розпочалося століття бурхливих подій. Швидко змінюється оточення вежі. У 1624 р. під вежею прокладають брукований хідник, що провадив під міським муром від Краківської до Галицької брами. У 1638 р. в безпосередньому сусідстві башти розпочинається будова Королівського арсеналу. В цей же час східні вали міста укріплюють белярдами. 1645 р. будують Босацьку хвіртку. Усі новозбудовані фортифікації пройшли бойове хрещення у жовтні 1648 р., під час облоги Львова військами Богдана Хмельницького. Саме тут, зі східного боку міста, відбувалися найзавятіші атаки і штурми. Тут, на Стрілецькій

горі, постріл із гаківниці міського райці Убальдіні мало не влучив у самого гетьмана Хмельницького. Відзначилася і залага римарської вежі: вогнем із башти було зупинено перший штурм полку Кривоноса на Високий замок.

Але не тільки військові пристрасті вирували навколо вежі; не бракувало подій із тогочасної кримінальної хроніки. У 1652 р. через мур біля вежі рятувався втечею шляхтич Вільчковський, котрий на Ринку напав на іншого шляхтича, Йордана і сильно поранив його. Йордан впав, зморений раною і алкоголем, а Вільчковський втік від покарання до домініканів. Все це діялося на очах короля Яна Казімежа, що якраз виглядав у вікно королівської кам'яниці.

У 1660 р. приклад Вільчковського наслідував цайгвартер (керуючий арсеналом) Войцех Радванський, що став грозою львівських передмість, де чинив дебоші і грабунки; королівський арсенал він перетворив у свій барліг, де складав награбоване. За вбивство передміського войта Войцеха Живьола на Радванського чекав арешт і суд, втікати від яких допоміг йому Давід Лінденрот, комендант Високого замку, такої ж самої вдачі людина, як і цайгвартер; допомогати у втечі було тим легше, що саме Лінденроту доручили арешт Радванського.

На той час вежа після облог 1648—1655 і 1657 рр. була сильно пошкоджена і запущена. Ревізія міських веж, проведена бурмістром Мартіном Анчовським у 1666 р. відзначає, що дах башти вимагає ремонту, провіанту і присасів у вежі бракує; мур біля вежі валиться з причини прибудови кляшторного будинку, від башти до мулярської башти немає проходу, так що треба йти „попід руську церкву по мури“. Так-сяк відремонтована, вежа претривала турецьку облогу 1672 р. Її положення в часи цієї оборони було тим більш небезпечно, що „ново розпочатий белярда чинив майже рівну і відкриту дорогу до міста“ (Ян Собеський у листі до єпископа краківського з 26.IX.1672 р.; йдеться про т. зв. Королівський белярда напроти римарської вежі). У 1683 р. башту римарів використовували як тимчасовий арсенал для потреб походу короля Яна III на допомогу Відню.

Здобуття шведами Львова у 1704 р. примусило знову звернути увагу на стан міських укріплень. Тодішній комендант Львова полковник Ян Міхал Кампенгаузен у своїх меморіалах „Що треба тут у Львові для оборони і ліпшого порядку учинити“ недноразово згадує про вежу римарів і її стратегічне значення для міста: „Чиню інстанції, щоб сідлярський і гаптарський цехи були до тієї вежі додані, бо та вежа є дуже потрібною, оскільки і гори, і дві сторони міста сторожить, особливо також Босацьку хвіртку на вал“.

Загальне зубожіння міста і відкликання Кампенгаузена з Львова перекреслили ці плани. Львівські фортифікації поволі руйнувалися, а разом з ними і вежа римарів. На малюнку Єжі Глоговського з кінця XVIII ст. видно тодішній стан вежі: позбавлена даху, щільно затиснута між прилеглою забудовою кляштору домініканів.

На час виконання цього малюнка вежа знаходилася у вирі війни — на цей раз, щоправда, війни паперової, котру вели між собою магістрат і конвент домініканів.

Причиною цієї війни було бажання магістрату позбутися непотрібної їм споруди, а одночасно і примусити домініканів ліквідувати небезпечну з міркувань протипожежної безпеки, дерев'яну дзвіницю на площі перед костелом. На нову дзвіницю магістрат пропонував власне римарську вежу. Домініканський конвент всіляко опирався тим замірам, послався на

Залишки вежі римарів,
вул. Лесі Українки.
Рис. П. Гранкіна, 1998 р.

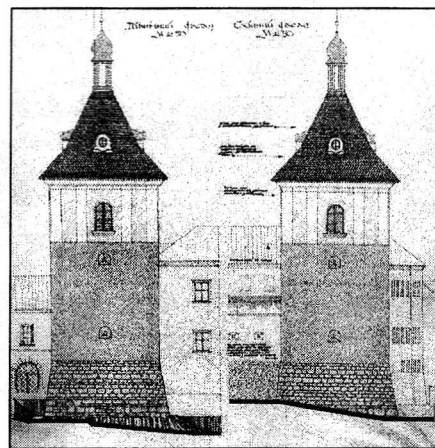
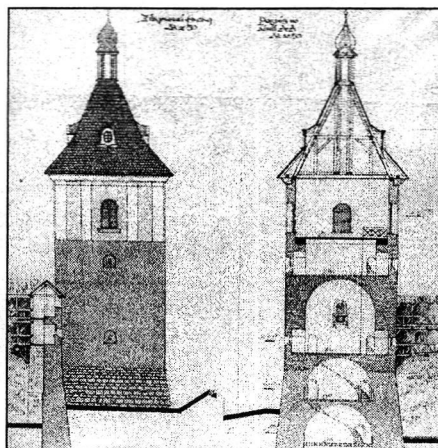
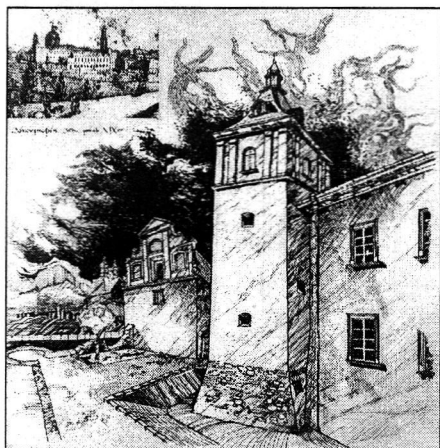

брак коштів; кожне розпорядження магістрату було оскаржено у губернському правлінні. Останнє врешті стало на бік магістрату, і у 1810 р. примусило конвент до переробки вежі на дзвіницю за планами Єжі Глоговського, яка і була виконана 1811 р. коштом 6796 зл.р. 23 кр. Взамін за право уживання міського ґрунту домінікани віддали магістрату свій ґрунт, на якому ще 1797 р. було збудовано Жовківську рогатку. Так закінчилася перша фаза бюрократичної війни, що тяглася майже сорок років.

Але на тому не скінчилося. За цей час у підвалах башти було розміщено склад льоду (прообраз нинішніх холодильників), яким з 1810 р. завідував кондитер Ян Товарницький. Ця льодовня, що дала вежі другу назву — Льодова, була сіллю в очі домініканам, котрі за всіляку ціну намагалися її усунути. Свої скарги вони адресували до магістрату, а той — до губернії, бо, як виявилось, льодовню було закладено 1775 р. для потреб губернаторів. Цукерник Товарницький уживав її з умовою постачання льоду для губернських влад. Даремними були звернення конвенту про небезпеку для фундаментів вежі, яку

становили холод і постійна вологість у підвалах. Магістрат не хотів конфлікту з губернатором, і технічні комісії раз за разом давали заключення, що льодовня ніякої небезпеки для споруди не становить. Так тривало до 1849 р., коли комісія вперше визнала аварійний стан вежі, причиною якого була льодовня Паславського, котрий заступив на місце Товарницького. Губернія у цій ситуації постійно відмовчувалася, аж 30 січня 1852 був виданий наказ про негайну розборку вежі через її аварійний стан, яка і була здійснена конвентом коштом 928 зл.р. Таким був кінець римарської вежі. Демонтовані з вежі дзвони ще довго лежали на подвір'ї кляштора, аж до часу побудови нині існуючої дзвіниці, котру звели 1865 р. за проектом Йозефа Браунзайса. А у 1872 р. було остаточно розібрано залишки фундаментів вежі. Про її існування нагадує тепер тільки фрагмент тильної стіни башти, що зберігся на розі кляшторного будинку з боку вул. Лесі Українки.

Павло ГРАНКІН

Реконструкція вежі римарів. Роботи студентів архітектурного факультету Львівської політехніки

ХРОНОЛОГІЯ ВУДІВНИЦТВА ТА РЕКОНСТРУКЦІЇ ОБОРОННИХ СПОРУД МІСТА ЛЬВОВА

1553 (?) Споруджено Міський арсенал (сюди ж перенесено і людвигарню).

1554 Розібрано старий арсенал.

1554-1556 Спорудження вежі Нової (тепер Порохова). В.Томкевич схилився до більш ранньої дати — 1522-1535 рр. Найбільша з бастей, збудованих на Міських валах у XVI ст., розміщена на найнебезпечнішому в оборонному відношенні східному пряслі міських укріплень, підковоподібна в плані, первісно — з відкритим тильним боком. Довжина — 24 м, ширина — 19,5 м, товщина мурів — 3 м у нижній, 1,9 м — у верхній частині. Стіни складені з грубо колотого буттового каменю на вапняному розчині. Збереглась на висоту 12 м, первісна висота — близько 15 м. Бійниці розташовувались у трьох ярусах: 6 бійниць — у першому ярусі, 9 — у другому та 13 — у третьому. Верхній ярус (не зберігся) виступав вперед від обрізу стіни приблизно на 1 м і спирався на розташовані з кроком 2 м білокам'яні консолі. У 1954 році реконструйовано інтер'єр: у збережені первісні 2 яруси вписано три поверхи приміщень.

1555 Львівський староста виступав проти осушення боліт у долині ріки Полтви, бо вони «є для оборони».

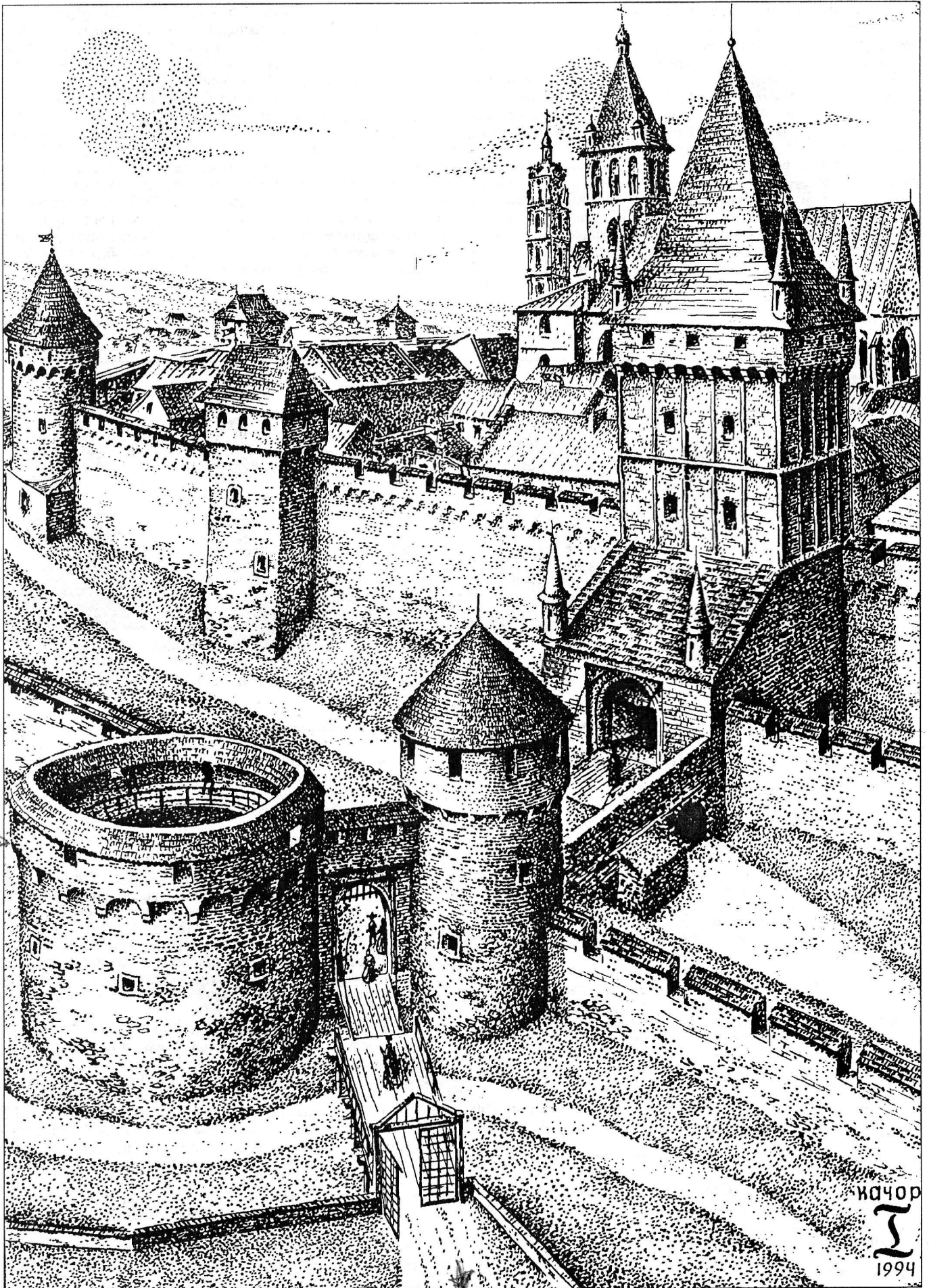
1555-1556 1554-1556 (?) Споруджено новий будинок Міського арсеналу [тогочасна назва — Цейхгауз] у південно-східному куті старого міста, між кріпосними мурами. Західною стіною для нього послужив оборонний мур XIV ст., завдяки чому він зберігся майже у первісному стані разом зі слідами машикулів. Перший арсенал існував на цьому місці вже у 1430 р.; другий, збудований тут же у 1555-1556 рр. під керівництвом майстра Івана Лиса, був знищений пожежею 1571 р. Арсенал, який

бачимо сьогодні, реконструйований у 1574-1575 рр. за участю львівських будівничих Павла, Гануша та Себастьяна. Останнім був Себастьян Мочигемба. Під час нападу шведів на Львів у вересні 1704 р. споруда арсеналу була спалена і зруйнована, а через два роки — відбудована. Міський арсенал — це триповерхова, прямокутна в плані будівля, довжиною 53 м, яку з торців замикають оборонні вежі: Шевська (від вул. Братів Рогатинців) та токарів і поворозників (від вул. Руської). Сім масивних квадратних стовпів ділять перший поверх на дві анфілади, перекриті хрестовим склепінням. Сучасний вигляд арсенал отримав в перших роках XIX ст. під час перебудови на в'язницю, а пізніше — на військовий склад. З 1582 р. при Міському арсеналі існувала людвигарня для відливання гармат, споруджена будівничим С. Мочигембою. Каміння з розібраного в 1554 р. Міського арсеналу пішло на спорудження Порохової вежі.

1564; 1568-1570 (?) Перша вежа (кошти на неї дав К. Корнякт) завалилась через нестійкий фундамент. Архітектор — Петро Красовський.

1565 Згадується вежа Корнякта, або — „Константина“. Вежа ця в основі квадратна (26.6 м²). Спочатку було тільки три поверхи, причому кожний з різною висотою (I — 14.65 м, II — 16.2 м, III — 9.9 м). Завершувалась вона триступінчастим шатровим дахом з пірамідальним ліхтарем по центру. Стіни розділені трьома пілястрами на два поля і завершені архівольтами. Верх вежі згорів у 1616 році. Через рік його відновили. Потім він знову був зруйнований у 1672 році під час облоги Львова турками. В кінці XVII століття архітектор Петро Бебер реконструював верх вежі, додавши ще один поверх (7.85 м), на якому здійснюється бароковий шолом з високим ліхтарем в оточенні чотирьох пірамід (загальна висота дорівнює 65.8 м).]

Згорів Низький замок.

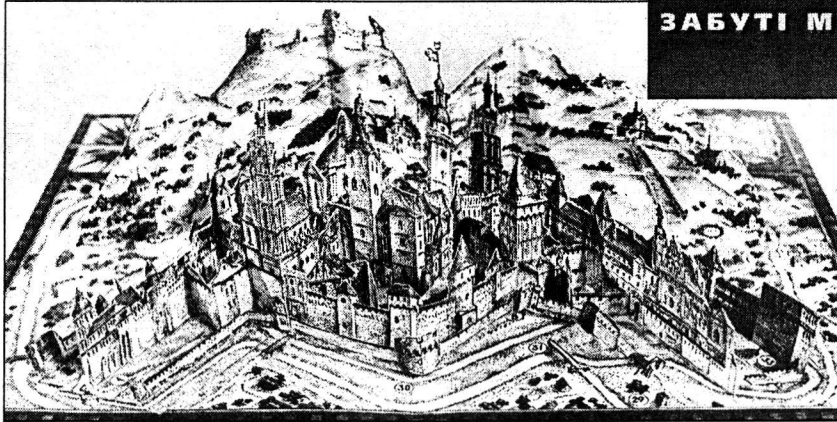
Барбаросан - дрітунів вежа

качор
1994

Галицьке передмістя
Галицька брама. Рис. І. Качора

Марево давнього Львова

Є в Європі міста, які протягом всього свого існування привертали увагу живописців і графіків. Взяти хоча б Варшаву, де італійський художник Каналетто з фотографічною точністю зафіксував велику кількість видів міських дільниць. Львову поталанило в цьому відношенні менше. За винятком відомого мідериту А. Гогенберга з 1618 р. біль-

Іграшка-розкладанка „Забуті Мури Львова“ вид-ва „Центр Європи“

ЗАБУТІ МУРИ ЛЬВОВА

А. Гогенберга Наталі Пухинди (1990 р.). Останнім часом величезний вклад в графічну реконструкцію міських фортифікацій XV-XVIII ст. робить Ігор Качор, про якого наш часопис вже писав у 19-му випуску („Магдебурзьке право“).

шість зображень відноситься вже до кінця XVIII ст. Це широка панорама міста Ф. Пернера з 1772 р., вид Львова з гори Страчень, теж 1772 р., роботи д'Отто. В XIX ст. працює у Львові ряд талановитих графіків, пов'язаних з літографічною майстернею Піллера — Л. Свобода, К. Ауер та інші. Цікавими є роботи А. Гаттона, Т. Чишковського, Ю. Галлера, Ф. Герстенбергера та багатьох інших, часто безіменних митців. Справжнім поетом минаючого Львова був Ф. Ковалишин, завдяки якому збереглося на паперті чимало закутків міста на зламі століть.

Якщо говорити про фортифікації Львова, то їм повезло ще менше, ніж місту в цілому. Фактично достовірними джерелами можуть вважатися лише згадані дві перші гравюри. Відомий рисунок К.-А. Недбаловича з 1702 на жаль досить схематичний. Це ж стосується опублікованого С. Костюком зображення міста на гравюрі Я.-О. Горчина з 1665 р.

Дещо краще справа виглядає з планами Львова. Тут ми маємо достатню кількість різноманітних джерел з XVII-XIX століть, які зафіксували місце розташування міських укріплень та зміни, що відбувалися з ними.

Першу масштабну спробу реконструювати вид оборонних укріплень Львова зі сторони Гетьманських валів зробили З. Розвадовський та С. Яновський у 1929 р. Пізніше відтворенням цих споруд займався Я. Вітвицький. На жаль його графічні роботи, що становили підставу для створення пластичної панорами міста, знаходяться в Києві, і широкому колу шанувальників міста недоступні.

Післявоєнний час з домінуючою соціалістичною несприяв глибокому вивченню та відтворенню львівської старовини. Працюючі тут митці обмежувались відтворенням існуючих архітектурних пам'яток, краєвидів, нових кварталів міста.

Загальне піднесення політичної активності в країні в середині 80-х років відкрило нові можливості для творчої роботи. З'явився ряд реконструкційних зображень давнього міста та його споруд, часто без належного вивчення існуючої іконографії і тому здебільшого фантазійних. Більшу вартість становлять копії з відомих гравюр, зокрема, —

За останні два роки творчий доробок дослідника, — бо саме таким терміном слід охарактеризувати його роботу, втрачуючи об'єм опрацьованих джерел, — поповнився новими здобутками.

У видавництві „Центр Європи“ вийшла іграшка-розкладанка „Забуті мури Львова“. Вирізвавши зображення міських об'єктів та розмістивши їх на плані міста, людина має змогу наочно вивчити міські укріплення, побачити вулички середньовічного Львова. І хоч в наш комп'ютеризований вік ця іграшка виглядає дещо архаїчною, все ж вона могла б прислужитись вихованню патріотизму, збудити інтерес до рідної історії.

Наступною роботою, яку можна придбати в мистецькому салоні, є альбом „Забутий Львів. Оборонні стіни“. Він містить 10 рисунків, серед яких виділяються своєю оригінальністю Галицька брама, вул. Підвальна, Міський арсенал, Високий замок.

Автор не обмежується в своїй роботі лише графічним відображенням давнього Львова. Широке коло вивченої літератури дозволило йому створити цікаву монографію „Марево Давнього Львова“, яка поряд з ілюстраціями буде містити і розповідь про визначні споруди міста. Книга знаходиться у виробництві у львівському видавництві „Кальварія“ і незабаром з'явиться в продажі. Маємо надію, що ці, як і наступні роботи Ігоря Качора займуть своє місце в „Леополітані“ поряд з доробком його знаменитих попередників.

О.В.

графіка Ігоря Качора

Галицька брама у Львові

Нарешті настала можливість подати читачам „Галицької брами“ історію самої Галицької брами, яка й дала назву часопису.

Ця брама постала в період утворення регулярно розпланованого міста, обведеного оборонними мурами, ровами і валами. Нове місто сформувалося на південь від давньоруського городу на осі дороги, або головного торговельного шляху, який з'єднував княжий Львів з княжим Галичем і йшов далі до країн півдня і сходу. Відрізок цієї дороги, що опинився в межах мурів, перетворився на вулиці, які отримали назви: Татарської — на північ від Ринкової площі і, Галицької — на південь. Ці вулиці на перетині мурів замикалися брамами, відповідно — Татарською (потім Краківською) і Галицькою.

Вулиця Галицька, як така, вперше з'являється в документах 1384 р. До другої половини XVIII ст. вона була значно коротшою, бо сягала лише мурів Галицької брами, що стояла на перехресті з сучасною вул. Братів Рогатинців. Брама була зв'язковим елементом оточеного мурами міста з зовнішнім світом.

Галицька брама мала вигляд досить складної і грандіозної споруди з вежею і двома воротами: внутрішніми — від міста і зовнішніми — у другому Низькому мурі та валі. За описом Маврикія Дідушицького вона була досить довгою і темною, нагадуючи коридор. Від внутрішніх до зовнішніх воріт на всьому просторі по боках стояли кулецькі крами, між якими з обох сторін знаходились муровані ворота, що виходили на вали і до будинків між мурами. Тут, в напрямі до бернардинського монастиря, стояла міська лазня, а за зовнішніми воротами — дерев'яний дім міського ката. В мурі брами була фрамуга з образом блаженного Яна з Дуклі. Над брамою з боку міста здіймалася висока вежа, яка належала до кравецького цеху. Її високий шпильстої форми дах, як видно з гравюри А.Пассаротті поч. XVII ст., на рогах вінчали маленькі вежечки. На вежі знаходились написи історичного змісту. Один з них повідомляв про заснування міста сином князя Данила — Левом: *Dux Leo mihi fudamenta jecit, posterinomen dedere Leontopolis.* (Князь Лев поклав мені фундаменти, відтак нащадки назвали мене Львовом). Інший напис відноситься до облого Львова молдавським господарем Стефаном 13 травня 1498 р. Галицька брама, як і Краківська, у

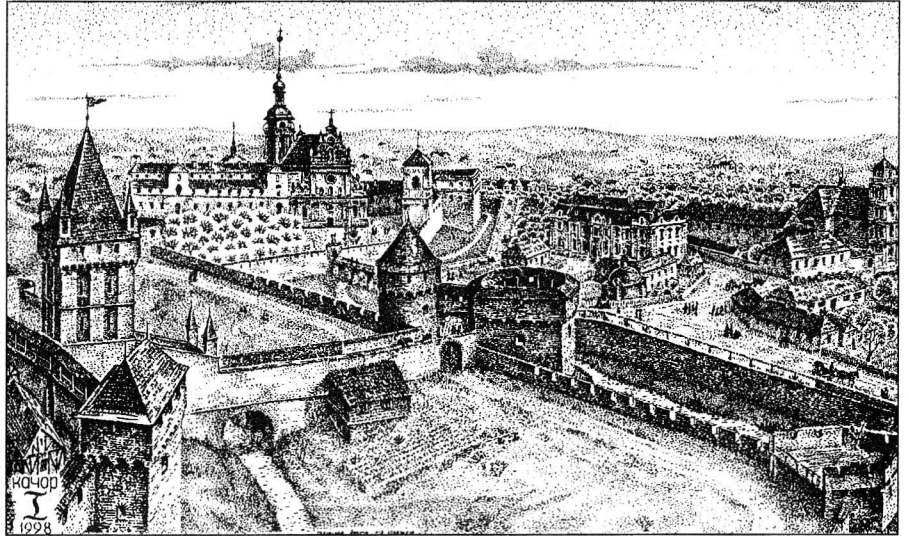

Рис. І. Качора

першу чергу була оборонною спорудою і входила у систему міських фортифікацій. Пройшовши з міста через вежу, виходилося до звідного мосту на рові, далі через вал йшла шия барбакану і сам барбакан. Барбакан складався з двох круглих веж — меншої східної і більшої західної. Між вежами барбакану знаходився другий звідний міст, перед яким через хвіртку виходилося на Галицьке передмістя.

Перша документальна згадка про Галицьку браму відноситься до 1382 р. У 1407 р. при ній був мурований міст, тоді як при Татарській (Краківській) — ще дерев'яний. Будову вежі над Галицькою брамою скінчено у 1430 р. Вже тоді вона мала годинник і трубача при ньому. Трохи пізніше, у 1549 р., зегармайстер з Перемишля Іоан встановив новий годинник з дзвонами, які замінили трубача.

На протязі свого кількасотлітнього існування брама перебудовувалась, оновлювалась і вдосконалювалась в залежності від вимог оборони. У 1543 р. почали мурувати нову малу вежу або бастею барбакану (*prorignaculi minoris*), позначену на плані 1622 р. літерою М. На її спорудженні, яке тривало два роки, працював майстер-будівничий Тома. Тижнево він брав за свою роботу по 1 золотому. Крім свого функціонального призначення брама, зокрема її вежа і бастея, використовувались під житло та інші потреби. Башту барбакану у 1622 р. винаймав коваль, а над брамою у вежі знаходилась в'язниця, про що повідомляє видаток міської каси за 1604 р.: „мулярів Войцехові, що протягом п'яти днів оправляв в'язницю над Галицькою брамою“. Ця в'язниця на брамі існувала до другої половини XVIII ст.

Одна з перебудов брами відбулася у другій половині XVI ст. На той час її вежа знаходилась у руйнівному стані і розвалювалась. У 1564 р. її відбудовує від фундаментів будівничий італійсько-го походження Габріель Квадро, який

три роки перед тим працював на спорудженні вежі львівської ратуші. В цьому році будова надбрамної вежі завершилась і на ній встановили годинник. Дрібніші роботи велися і в наступні роки. У 1582 р. будівничий Себастьян (здається, Мочигемба) з чотирма помічниками робив кам'яні двері від валу між мурами зліва, а під час ремонту 1587 р. маляр від помалювання брами отримав 4 зол.

Через століття після побудови нової вежі Галицька брама знову опинилася у руйнівному стані і вимагала термінової реставрації. Ця реставрація розпочалася у 1670 р. У той час будівничий Мартин Годний з'їздив верхи до Поляни для оглядин „гори“ (каменолому), звідки постачався камінь до цієї брами. Наведена інформація дає підставу вважати, що саме цей архітектор провів її реконструкцію. У 1676 р., як видно з повідомлень королівської каси, нова вежа при останньому зводі Галицької брами була скінчена. Сам звіт королівської каси про це будівництво з'явився шойно у 1686 р. В ньому говориться про настільки руйнівний стан брами, що вона загрожувала перехожим і проїжджим, тому райці казали розібрати її до фундаментів. „А що фундаменти старі були і ослаблені, то далось нові ґрунтовні і потужні, на яких ставили стіни аж під дах, частково — зі старої цегли, частково — з нової, потім витиньковано і побілено. При тій башті, або брамі, далось ганки для проходу гармати. Під ганком ще далась будка нова для чиншования. Під тією будкою мури понаправлено і фундаменти від ґрунту забезпечено, які від старості збутвіли. З тієї okazji помости в брамі забезпечено дубовими підпорами і звід направлено“.

Але місто дбало не тільки про ремонт, наряду і утримання в доброму стані міських фортифікацій. Воно також турбувалося про їх естетичний вигляд і, видається, навіть більше, ніж про технічний стан. Естетичного ви-

гляду вимагала сама епоха. У XVI-XVII ст. декорували не тільки житлові будинки, але й будівлі чисто утилітарного призначення, якими були міські фортифікації: мури, вежі, брами, хвіртки, арсенали, не кажучи про ратушу, постригальню, школу, лазню тощо. Прикрасою служили у першу чергу геральдичні леви, які були символом міста. Їх виконували в об'ємній скульптурі, рельєфах і в живописному зображенні. Цей символ сили і чуйності можна було зустріти на кожному кроці і, зокрема, на громадських будинках. Мури, башти, брами, арсенали, хвіртки прикрашали не тільки леви, а й різьблені в камені і золочені орли, орнаментика, статуї святих. Зображення останніх були скульптурними і живописними. Ворота брам фарбували у червоний або зелений кольори мінією чи гріншпаном. То ж Галицька брама була відповідно декорована.

Перша конкретна дата про її малювання походить з 1627 р. В цьому році один образ на Галицькій брамі, другий на Краківській, а також написи коло них виконував відомий український маляр Федір Сенькович, за що отримав з міської каси 9 зол. Фактично цими грішми художник оплатив свій борг перед містом за несплату податку на протязі 18 років з ґрунту коло лазні за Краківською брамою. У 1631 р. невідомий на ім'я сницар вирізьбив орла над новою брамою між Галицькими воротами

Після згаданої вище реконструкції 1670-1676 рр. місто чимало коштів витратило для мистецького оздоблення цієї брами. Касові книги економічного відділу магістрату, так звані „лонгєрські“, рясніють видатками на малярів і сницарів за їх роботу, а також на матеріали: фарби, золото тощо. Сницар Стефан, можливо Осовський, з цеховим прізвищем Приязний у 1676 р. виконав для Галицької брами мармурову статую блаженного Яна з Дуклі, мармурову таблицю з написом і якісь інші роботи, над якими він працював протягом восьми тижнів і 5-ти днів, отримуючи 9 зол. тижнево. Оскільки ця робота була „тверда“, то ще окремо отримав на „трукаль“, а також за пергамен на інскрипції (написи), на молоко до фарб — 2 зол. і на золото до рам — 2 зол. Вартість двох мармурових блоків для цієї роботи становила 100 зол. Позолотив цей мармуровий рельєф з блаженным Яном з Дуклі маляр Стефан, він же малював літери і „компертимент“. За олію до фарб і скрібантові від абрису літер — на все разом видалося 5765 зол. Маляр Стефан виконував й інші роботи, зокрема „цинобером браму Галицьку на мурі відновляв“. А за нове малювання у тій же брамі і що літери на брамі ставив, отримав 16 зол. За перероблення нано-во образів з обох сторін брами (мож-

ливо тих, що малював Ф.Сенькович) маляр Войцех отримав 35 зол.

Мистецьке оздоблення Галицької брами тривало і в наступні роки. У 1691 р. для неї намальовано лева, у 1692 р. маляр за малювання образів св. Станіслава отримав 8 зол. За малювання 5 нових образів до Галицької брами у 1701 р. міська каса видала 25 зол., а в 1703 р. знову фіксуються видатки маляреві на малювання лева над брамою. Цей лев, здається, був мальований на полотні або блясі, бо муляр закріплював прут для нього. Сам же маляр був угоджений за 12 зол.

Відомо, що перед входом до ратуші на стовпі стояв лев, званий Лоренцовичівським, виконаний у 1591 р. скульптором і будівничим Андрієм Бемером. Такий самий кам'яний лев, можливо цього ж автора, також на стовпі, стояв при Галицькій брамі. Про це довідемося з видатку міської каси маляреві на його помалювання у 1698 р.

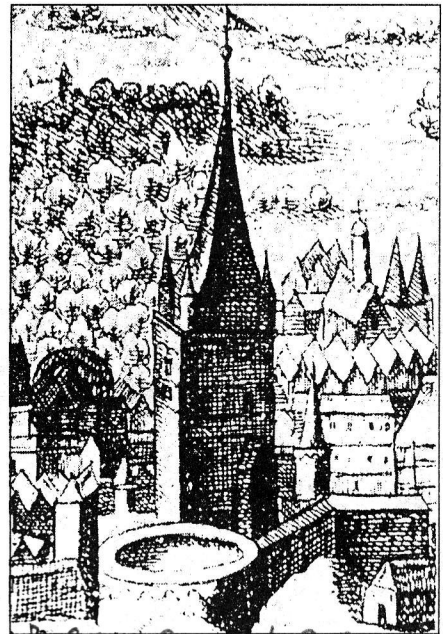
Між мурами Галицької брами на відрізу до міського арсеналу знаходилась мурована з каменю і цегли людвисарня. Збудував її у 1582 р. майстер куншту мулярського Себастьян Мочигемба, який виконував обов'язки міського будівничого. У 1750 р. її орендував відомий у Львові і поза його межами відлижник українець Теодор Полянський. Саме у цій людвисарні ним був перелитий знаменитий дзвін „Кирило“ для Успенської церкви. У XVII ст. в приміщенні башти Галицької брами жив людвисар Станіслав Соколовський. Замість платні за житло він мусив кожних три роки відливати гармату для міського арсеналу з міської кричі.

Ще до зайняття Львова Австрією, Галицька брама, як і решта оборонних споруд, знаходилась у запустінні. Урядовим розпорядженням 1777 р. її розібрали, продовживши тим самим вулицю Галицьку з виходом на передмістя. Після розібрання брами і прилеглих до неї мурів появились порожні парцелі з дерев'яними будинками, що були емфітевтичною власністю міста. Тому 19.VII.1787 р. міська економія оголосила ліцитацію цих ґрунтів під нову забудову. Купуючи парцелю, новий власник мав зобов'язання виставити на ній мурований і, як зазначалося, обов'язково триповерховий будинок „для оздоби міста“. Абриси (проекти) на нові дома видала будівельна дирекція.

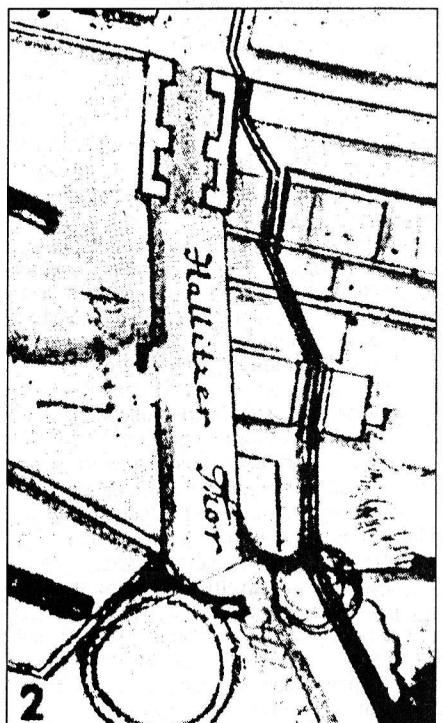
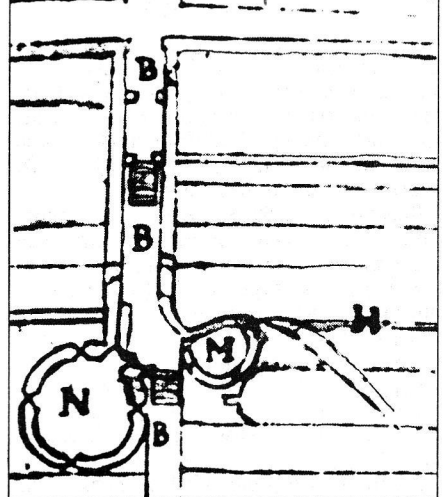
Так припинила існування одна з численних оборонних споруд Львова. Тепер, йдучи вулицею Галицькою повз поперечну — Братів Рогатинців, ми уявно входимо в Галицьку браму, яка колись служила не тільки обороні, але й була прикрасою нашого міста.

Володимир ВУЙЦИК

Вежа кравців на Галицькій брамі.
З гравюри А.Пассаротті, 1618 р.

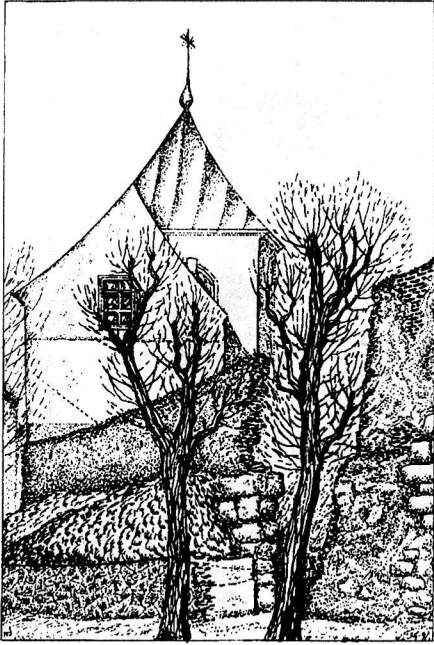

Вежа кравців

План Галицької брами, 1622 р.
План Галицької брами, 1800 р.

КАТАЛОГ ПАМ'ЯТОК ОБОРОННОГО БУДІВНИЦТВА ЛЬВОВА

Монастир св. Онуфрія

Львів за час свого існування, від найдавніших часів до XVIII ст., завжди був міцною фортецею, яку вдавалося злобути лише підступом, хитрощами або через відсутність опору. Так було чотири рази більш як за семисотрічну історію його фортифікаційного будівництва.

I Вперше — 1259 р., про що свідчить запис у Галицько-Волинському літопису про становище князівства під час навали орд Батия та переговори Галицько-Волинських князів з ханом Бурундаєм про розібрання укріплень найважливіших міст, — в тому числі Львова.

II Вдруге — 1340 р. Про це відомо із „Хроніки“ Яна Длугоша — про захоплення Львова польським королем Казимиром III.

III Втретє — 6 вересня 1704 р., коли Львів захопило шведське військо.

IV I, нарешті, 15 вересня 1772 р. Львів був окупований австрійським військом (1). Пізніше у зв'язку із досконалістю наступальної зброї, фортифікації не відігравали вже такої ролі, як це було в часи пізнього середньовіччя. З численних документів, які зберігаються в архівах, бібліотеках, та з різних літописів і хронік довідуємося, що починаючи від Галицько-Волинського князівства і в період окупації Львова Польщею володарі завжди дбали про оборонне будівництво. Так, уривок з „Хроніки Львова“ Варфоломія Зиморовича про будівництво князем Львом Даниловичем Високого і Низького замків (2) красномовно свідчить про ці дві фортеці, які доповнювали укріплення давньоруського Львова.

В цьому короткому повідомленні нема змоги бодай перелічити відомі на сьогодні сотні документів і матеріалів про фортифікаційне будівництво у Львові від XIII до XVIII ст. Львів як місто-фортеця почав занепадати після захоплення його шведами, а у 1772 р., коли під мурами міста з'явився австрійський генерал Гадік з батальйоном гренадерів і двома батальйонами Фердинанда (3), фортифікації були настільки запушені і поруйновані, що місто не ставило жодного опору, і австрійці без перешкоди увійшли до Льво-

ва. За свідченням очевидців мури навколо міста були настільки поруйновані, що міські хлопчачки через отвори перебігали з одного боку в інший, а через деякі діри можна було проїхати фірою.

Мета цього повідомлення — дати перелік пам'яток оборонного будівництва, які, хоч і перебудовані в пізніші часи, або лише частково збережені, в минулому відігравали важливу роль в обороні міста-фортеці, яким впродовж багатьох століть був Львів.

З багатьох фортифікацій Львова на сьогодні не залишилося й сліду. Лише рештки валів, ровів, мурів, перебудованих сакральних споруд, перекази, мікротопоніми або архівні й археологічні матеріали донесли до нас скупі відомості про них.

Протягом останніх років проводиться інтенсивна робота над складанням каталогу оборонних споруд України, які існували від найдавніших часів до кінця XVIII ст. Це давньоруські укріплені городи, пізніші (XIV—XVIII ст.) — міста-фортеці, замки, оборонні монастирі, церкви, костели, синагоги, військові укріплення (табори), сторожеві вежі, оборонні дзвіниці тощо.

Цьому сприяє засноване у Львові Товариство прихильників фортець і палаців, яке щорічно проводить експедиції під назвою „Замки і фортеці України“, обстежуючи різні регіони країни.

На території України (за сучасним адміністративно-територіальним поділом) взято на облік близько 5000 об'єктів, з яких 35 припадає на місто Львів.

Оборонні укріплення монастиря бенедиктинців

Опалек наводить дату 1823 р.). В архіві зберігається також справа про здачу в оренду у 1782 р. замку і млина Терезіанської Колегії в с. Винниках надвірному комісарові Йосифу Фішеру (4). Відомо, що у XVIII ст. палац суфрагана Самуїла Гловінського (фундатор колегії Піярів) був перебудований з замку. Згадки про Винниківський замок є і в найновішій літературі (5).

Винники. Укріплене поселення III тисячоліття до н.е. на горі Жупан. „На горі Жупан біля Винник, ліворуч від дороги Львів-Винники — укріплене поселення культури ліщастого посуду площею близько 20x60 м., захищене з півночі і півдня стрімкими схилами гори, зі сходу і заходу — двома невеликими ровами і валами“ (6).

Винники. Укріплене поселення III тисячоліття до н.е. на горі Лисівка. „У південно-західній частині гори Лисівки біля Винник — укріплене поселення культури ліщастого посуду, захищене з півдня і південного сходу земляним валом. Досліджувалося Пелешиним у 1962 р.“ (7).

Знесіння — 2 городища. Про ці давні фортифікації писали у свій час відомі львівські вчені і дослідники І.Вагилевич, І.Шараневич, З.Расп, Й.Гронський, А.Шнайдер та інші (8). Грунтовні обстеження провели нещодавно Львівські археологи Орест Корчинський і Микола Бандрівський (9).

Миколаївська церква XIII ст. досліджувалась багатьма істориками, мистецтвознавцями, архітекторами (10).

Львів, місто-фортеця. В даному випадку маються на увазі лише міські мури, брами, вежі і бастеї, оскільки про окремі пам'ятки оборонного будівництва буде сказано нижче, а численна бібліографія і архівний матеріал, який посідає сотні по-

Залишки південної стіни Високого замку

Винники. Замок зображений на літографіях Кароля Ауера (Опалек датує його 1837—1842 рр.) і Антоні Лянге (цей же

зицій, вимагає окремої публікації.

Львів. Високий замок. Сюди ж входять і рештки поселення Київської Русі і Галицько-Волинського князівства, X—XIV ст. (11), та руїни замку XIV ст., які докладно описані (12). Не маючи змоги подати численної літератури і архівного матеріалу, обмежимося лише двома підсумковими публікаціями Олександра Чоловського (13) і Ярослава Ісаєвича (14). Численні ілюстрації подані в бібліографії Л.Граєвського (15).

Львів. Низький замок. Докладний опис Низького замку зберігається в рукописних фондах Бібліотеки АН у Кракові — мікрофільми в ЦДІАЛ (16). Низькому замкові також присвячено сотні публікацій. Найновіше дослідження нещодавно опубліковане у Польщі (17).

Міський арсенал. 1554—1556 рр.

Королівський арсенал. 1630—1639 рр.

Арсенал Сенявських. 1639 р.

Про усі згадані арсенали досить повну бібліографію, крім інших джерел, подає Географічний словник (18). Найновіший опис у ПГА (19). Є також численний ілюстративний матеріал, зокрема у бібліографії ілюстрацій Л.Граєвського.

Цитадель. 1830—ті рр. Про цю пам'ятку оборонного будівництва згадуємо тут лише принагідно, оскільки вона не вписується в хронологічні рамки нашого дослідження (20).

Монастир і костел бригідок. Опис подає географічний словник (21). Докладний план зберігається в архіві (22).

Монастир і костел бенедиктинців. 1595—1596 рр. був міцною фортецею за мурами міста і сприяв його обороні. Є докладні описи і характеристика (23).

Онуфрійський монастир-фортеця і церква XVI—XIX ст. безперечно беруть свій початок з більш давніх часів. Тут наведемо лише декілька найновіших джерел з численних публікацій і архівних матеріалів (24). Як окрема пам'ятка значиться ще оборонна стіна монастиря кінця XVII ст. зі сторони вул. Замкової (25).

Бернардинський монастир-фортеця 1600 р. — XVIII ст. Одна з найпотужніших львівських фортець, яка входила в єдину систему оборони міста-фортеці і бере свій початок з XV ст. Цьому ансамблю стараннями львівських реставраторів в післявоєнні роки повернуто первісний вигляд зі сторони Личакова. Його опис подає мандрівник Ульріх Вердум (26). Численна бібліографія ілюстрацій — у Л.Граєвського (27).

Церква Параскеви-П'ятниці XIV ст. — 1645 р. з оборонною вежею (28).

Вежа Корнякта 1572—1629 рр. завдяки своєму розміщенню під оборонними мурами навпроти Босачької фіртки відіграла значну роль в обороні міста (29).

Вежа Кафедрального костела 1360—1481 рр., до перебудови з бійницями на вежечках, оберігала західну сторону міста (30).

Давня вежа Єзуїтського костела і монастиря (1610—1630 рр.). Ця вежа, яка була й дзвіницею, обороняла західну частину міста. Збудована з тилу святині, щоб зблизити її до мурів і обороняти Єзуїтську фіртку (31).

Стара ренесансна ратуша (до 1826 р.). „Ренесансна ратуша у Львові мала рівно ж восьмибичну вежу Кампіана, яка виростала з чотирьохбичної підстави з ганком і даховим геймом. Стіни ратуші за-

вершувалися аркатурами і аттиком (32). Численні зображення старої ратуші перед 1826 р. — у різних періодичних виданнях (33).

Оборонний монастир св. Юра 1363—1770 рр. Опис, історію, план і фото подані в найновішому чотирьохтомнику і географічному словнику (34). Понад 20 зображень монастиря і церкви — в бібліографії Л.Граєвського (35).

Вежа вірменського собору мала також оборонне значення, оскільки домінувала над церквою і монастирем і була на краю міських фортифікацій (36).

Костел Марії Сніжної XIII—XIX ст. давніше був оточений оборонним муром (37).

Монастир св. Лазаря збудований 1618 р., за іншими даними 1620—1640 рр. як оборонний (38).

Костел і монастир Марії Магдалини. Від 1600 р. мурований (костел 1600—1635 рр.) з оборонними мурами (39).

Монастир і костел кларисок 1607 р. був оборонним форпостом з північної сторони на підході до міста (40).

Костел і монастир кармелітів босих 1634 р. — XX ст. Мав свої фортифікації і разом з Пороховою вежею був форпостом міста-фортеці (41).

Монастир місіонерів XVII—XVIII ст., за межами міста, мав оборонний характер (42).

Костел св. Казимира 1656—1667 рр. з келіями XVIII ст. в минулому був оборонним і мав свої фортифікації (43).

Укріплення, вали або окопи „Дорошенка“. Автор статті в „Географічному словнику“ подає, що „Над Кортумівкою височіє гора (379 м), яка є одним з пагорбів, що підноситься над Львівською котловиною від південного заходу. На цьому узгір'ї ще досі видно сліди козацьких окопів (Дорошенка) з часів облоги міста у 1672 р., а одну з височин називають Корсетом Дорошенка“ (44).

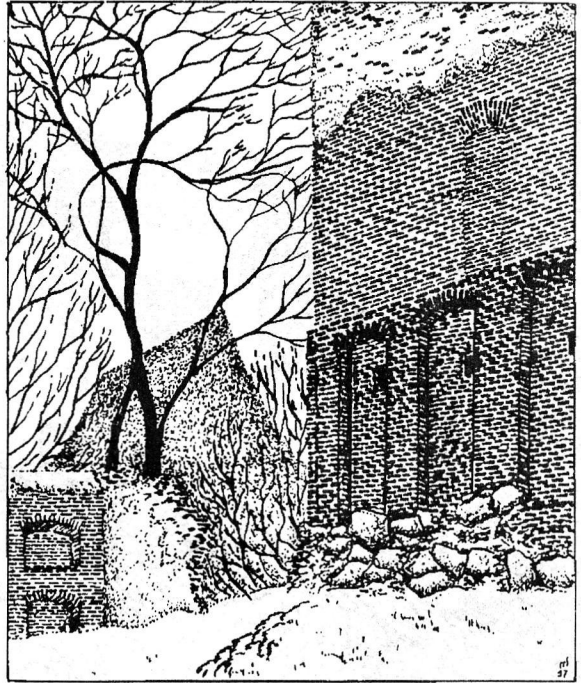
Урочище „Табори“ в Кривчицях (тепер у складі Львова). „Табори“ — ліс в межах колишньої громади Кривчиці. Укріплення з часів облоги Львова під час Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького 1648—1655 рр., описані І.П.Крип'якевичем в „Проходах по Львову“ (45).

Укріплення в районі монастиря піярів під назвою „шанці“ (46), про яке дізнаємося з Йосифинської метрики (1788 р.) — першого поземельного кадастру Галичини (на Бродівському передмісті).

***

Такий перелік, звичайно, не претендує на повноту, оскільки Львів протягом багатовікової історії мав ще й інші оборонні об'єкти, про які на сьогодні, внаслідок їх знищення, є лише скупі згадки. Така велика кількість пам'яток, у т.ч. й фортифікаційного будівництва, свідчить про високий рівень культури, освіти, торгівлі. Лише під надійним захистом товстих мурів міста-фортеці, замків, числен-

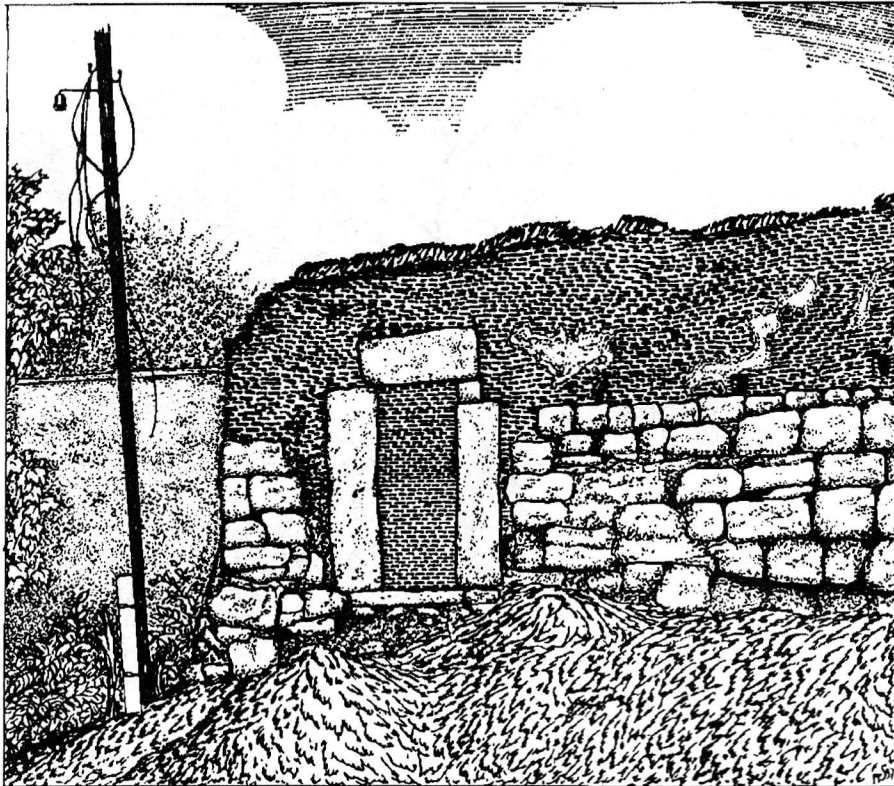
них монастирів, церков, костелів і синагог Львів зміг у часи пізнього середньовіччя досягти такого розвитку.

Оборонна стіна монастиря кармелітів босих, в глибині — силует Порохової вежі

ПРИМІТКИ

- (1) Усі згадані події подані тут на підставі документів, опублікованих у книзі: „Історія Львова в документах і матеріалах“. Збірник документів і матеріалів.— К., 1986, документи NN 2, 7, 73, 80.
- (2) Центральний державний історичний архів України, м.Львів (далі ЦДІАЛ), Ф.52, оп.2, спр.1157, арк.28-30; Historia miasta Lwowa. Przez Bartłomieja Zimogowicza.— Lwów, 1835.— S.67-70.
- (3) ЦДІАЛ, Ф.146, оп.1, спр.7, арк.7-8; В.Пawlowski. Zajęcie Lwowa. 1772 (roku) — Lwów, 1911.— S.77.
- (4) ЦДІАЛ, Ф.172, оп.1, спр.67, арк.1-11.
- (5) Григорій Галич, Дмитро Наконечний. Львівська тютюнова фабрика. Львів, „Каменяр“.— 1968.— С.6-7; П.Бандура. Як сигаретний дим // Вільна Україна, N 196, Львів, 14 жовтня 1988.
- (6) Н.А.Пелешин. Древнее население Западной Волыни в III тысячелетии до н.э.: Автореф. канд. диссертации. Л., 1967, С.3; І.К.Свешніков. Довідник з археології України. Львівська область. К., 1976, С.44.
- (7) Н.А.Пелешин, 1967, С.3; Свешніков, 1976, С.44.
- (8) Див. Бібліографію: Йосип Гронський. Оборонні укріплення середньовічного Львова // Жовтень, N 6. 1979, С.116-125; N 7. 1979, С.122-131.
- (9) Микола Бандрівський. Знесіння — найдавніший предвісник княжого Львова? // Ратуша, 23 лютого 1993.
- (10) Памятники градостроительства и архитектуры, (далі ПГА). Т.3, К., 1985.— С.84.
- (11) Памятники истории и культуры УССР, К., 1987.— С.312.
- (12) ПГА, Т.3.— С.75-76.
- (13) Aleksander Czołowski. Wysoki zamek. // Biblioteka Lwowska, t.IX-X, Lwów, 1910.
- (14) Я.Ісаєвич. Біля Високого Замку //

Оборонна стіна монастиря св. Онуфрія з сторони вул. Замкової

„Вільна Україна“, Львів, 5 вересня 1987, N 170(12222).

(15) Ludwik Grajewski. Bibliografia ilustracji w czasopismach polskich XIX i pocz. XX w. (do 1918 r.) Warszawa, 1972.

(16) ЦДІАЛ, Колекція Р-46 Фільм 6 (з фільму — Документи Руського воєводства 862-1751 pp.)

(17) Feliks Markowski. Niski zamek we Lwowie // Kwartalnik architektury i urbanistyki, t.XVII, zes.3. Warszawa, 1972.— S.177-208.

(18) Słownik geograficzny... t.5.— S.545-546.

(19) ПГА, Т.3.— С.10.

(20) ЦДІАЛ, Ф.1466 оп.4, спр.1118; оп.76, спр.176; Ф.247, оп.3, спр.128; Ф.742, оп.1, спр.1325, 1326; Йосип Гронський. Львівська цитадель // Жовтень, 1986, №6,— С.99-101; Lwowska cytadela. Lwow, 1912 (Бібл. ЦДІАЛ N 27718).

(21) SG, t.5.— s.57.

(22) ЦДІАЛ, Ф.726, оп.1, спр. 159, 11 арк.

(23) ПГА, Т.3.— С.10,11; SG, t.5.— S.518.

(24) В.Шурат. Свято-Онуфрейський монастир у Львові. Львів, 1908, 13 с.; ПГА, Т.3.— С.84; SG, t.5.— S.521.

(25) Памятники, 1987.— С.312.

(26) ПГА, Т.3.— С.11-13; Памятники, 1987.— С.311-312; Czesław Thullie, Kościoły warowne w dawnej Polsce. (Wyjątek z pracy p.t.: „Cechy obronne zabytków polskiego budownictwa“).— Czasopismo Techniczne NN 15, 16, 17. Rocznik XLIX, Lwów, 1931.— S.287 Lwów, 1934.— S.42; Xawery Liske. Cudzoziemcy w Polsce. Lwów, 1876.

(27) Grajewski,— S.44.

(28) ПГА, Т.3.— С.84; SG, t.5.— S.521; Thullie, 1934.— S.21.

(29) ПГА, Т.3.— С.92,93; Thullie, 1934.— S.42.

(30) SG, Т.5.— S.514-515; Thullie, 1934.— S.42-43; Thullie, 1931, tab.3, N 17,— S.250; Grajewski,— S.414; Bostel, 1886,— S.601; AGZ, Т.III, N 62 (Згадка з 1396 р.); ПГА, Т.3.— С.78-80.

(31) Thullie, 1934.— S.42-43. Зображення давньої вежі; Grajewski,S.414; ПГА, Т.3.— С.76.

(32) Thullie, 1934.— S.46.

(33) Grajewski.— S.415.

(34) ПГА, Т.3.— С.94-95; SG, Т.5.— S.520-521.

(35) Grajewski.— S.414.

(36) Thullie, 1931.— S.250, tab3, rys.18.— S.277.

(37) SG, Т.5.— S.517; Памятники, 1987.— С.318.

(38) ПГА, Т.3.— С.81; Памятники, 1987.— С.313; SG, Т.5.— S.517-518.

(39) ПГА, Т.3.— С.82; SG, Т.5.— S.517.

(40) ПГА, Т.3.— С.80; Памятники, 1987.— С.313.

(41) там же,— С.78; Памятники, 1987.— С.318.

(42) там же,— С.312.

(43) там же,— С.313.

(44) SG, Т.4.— S.132,425.

(45) там же, Т.12.— С.138.

(46) ЦДІАЛ, Ф.19, оп.ХІІ, спр.5 (папка 1), арк.76 („поле п.Мартина Барча“; N 839, „поле цього ж за шанцями“; N 843, „Угор за шанцями, який належить панові Мартину Барчу“).

(47) SG,— Т.ХІ.— S.83.

Орест МАЦЮК

Хронологія будівництва та реконструкції оборонних споруд міста Львова

В результаті відбудови Низький Замок дістає ренесансову архітектурну оздобу.

1570 Королівськими ревізорами було складено докладний опис Високого замку. У той час доріжка до замку натрапляла на доволі широкий рів із зведеним мостом; за ним був мур і кругла башта з трьома вікнами для гармат. Минувши ці ворота, в'їжджали в малий „пригородок“, далі вів ще один, менший мур. Тут — друга башта-ворота, більша від першої, з п'ятьма вікнами-бійницями, за ними — подвір'я, „пригородок великий“, оточений з трьох боків муrom, у четвертому — житловий будинок замку на три поверхи; на рогах — вежі. Від сходу — вежа на чотири поверхи, друга, менша, — на три поверхи — була розміщена ближче до міста. В ній була в'язниця „шляхетська“ й окрема для простолюда — „гультейська“. На меншому подвір'ї — дерев'яні будиночки: один — для „бурграфа“, другий, „драбський“ — для солдатів, третій, „чорний“ — кухня, пекарня; посередині подвір'я — глибока криниця. Вежа для оборони зведеного мосту побудована шойно 1537 р. Мала вона подвійні важкі двері з дубовими ґратами. У XVI ст. викопано ще один рів перед другим подвір'ям. Зброя замку в час люстрації убога: 9 гармат, велика — „коза“ та менші — „тарасниці“, близько 300 кам'яних та 200 залізних ядер, 8 бочок пороху, крім того — жорна, кайдани для в'язнів

тощо. Від великого мурованого будинку до довгих коридорів вели східці, на мурах зі сходу було велике „королівське вікно“, а внизу, біля вежі, з боку міста — 3 кімнати для сторожі.

Згадується Пороховий млин над Полтвєю.

Роботи по укріпленню міста ведуться повільними темпами. Королівські люстратори дорікають магістрату, що ледве розпочато будівництво однієї (?) вежі.

1571 Згадка про пожежу Миського арсеналу.

1572-1578 (?); 1572-1580(?); 1573-1578 (?); 1572-1582 Спорудження вежі Корнякта (будівничий П.Барбон).

1573 Було відбудовано Миський арсенал.

1574-1575 Миський арсенал реставровано.

Реставровано Низький замок.

1575 Згадка про вежу Корнякта. (?)

1579 Проведено інвентарний опис оборонної вежі Присяжних м. Львова.

1595 (?) Розпочато будівництво мурованого костелу бенедиктинців. Розташований за міськими мурами, костел з монастирем творив окремішній оборонний комплекс.

1582—1587 (?) При Миському арсеналі відкрито лудвисарню для відливання гармат.

1585 Онуфрїївська церква стала монастирем.

1589 Б. Морандо — інженер-фортифікатор — працює у Львові. Біля Високого замку викопано шанці (за його проектом). Окрім того, він виготовив проект оборонних фортифікацій цілого міста (проект не збережено).

Продовження на стор. 23

Оборонні мур
монастиря кармелітів босих

Дослідники, які збирали матеріал для Парнамі Вітвицького ставили собі за мету відновити вигляд міста на кінець XVIII ст. Найдавніший період у них ґрунтується на припущеннях Зиморовича, якого від початку спорудження мурованих укріплень відділяло понад двісті літ, а також на скупих згадках у документах і на домислах. Теорія, що Казимир Великий заснував фортецю на середмісті, а княжий дитинець знаходився навколо пл.Старий Ринок протривала до сьогодні, хоча не витримує випробування логікою, бо жодне відоме городище не розміщували на схилі гори і будь-яких слідів фортифікацій ніхто ніколи не виявив тут, а жодної згадки в документах про існування укріплень в цьому місці немає. Натомість є припущення сумлінного дослідника І.Шараневича, який після довгих ваган вирішив, що вперше згаданий у 1256 р. і збудований за наказом Бурундая „...первісний Львів ... лежав за Кривчицями на Чортовій скелі чи коло неї навпроти Камянополя ...“. Перевірити цю версію археологи досі не спромоглися, але автор переконливо довів, що навколо костелу Марії Сніжної замешкали німці, а далі під горою — вірмени, а обабіч Волинського шляху — русини. Розподіл міста на дитинець, посад і підгороддя не мусів стосуватися Львова, закладеного на мурі Зиморовича на Підзамчу, тому, найімовірніше, укріплена частина знаходилася-таки на місці пізнішого середмістя, куди іновірці не допускалися (отруїли князя за чужу віру, отже не були толерантні до меншин), а постійні вдосконалення фортифікацій знівлювали ті перші земляні вали з частоколом. Длугош згадує, що кузену отруєного князя, королю Казимиру, відкрили обидві брами і обидва замки. Другий претендент на спадок, князь Любарт, спалив дерев'яні укріплення у 1353 р., а через три роки король надав місту привілей, отже розділив його на дві частини: середмістя стало незалежним, а Підзамче відійшло до старостинського замку Руського воєводства. Ця незалежна частина і була укріпленою. Її, на зручному квадраті зі стороною приблизно в 400 м, з правого боку Полтви, оточену з півночі т. зв. Вірменським потоком, а зі сходу і півдня — потоком Ортиш не могли не використати засновники міста, тому найвірогідніше залишається байка, що оце не зауважене раніше і зручне для укріплень місце

Фортифікації середньовічного Львова

понад сто років чекало на стратегічне око короля, щоб тут збудувати фортецю. Підприємливі вірмени і німці отримали право селитися тут, якого правдоподібно до цього не мали.

У 1366 р. Казимир „додав вапна працям мулярським над зміцненням міським і замками“, угорське тимчасове панування у 1371-1387 рр. не могло суттєво вплинути на розбудову фортифікацій, вони залишалися дерев'яними, а у 1381 р. згорів Низький замок і забудову починають робити з пруського муру (фахверкову). У 1382 р. споруджують вже муровану Галицьку браму, у 1386 — Татарську (Краківську), а на початку XV ст. у місті вже проживало біля 4000 мешканців. Петро Штехер, мабуть з четвертого покоління від Бартоломея Штехера, якому князь Лев подарував млин у Винниках, закладає кафедральний костел, будує високий мур і проводить водогін керамічними трубами (1407), і тоді ж починають мурувати Кравецьку вежу над Галицькою брамою, яку закінчили шойно у 1423 р. Хоча ще Ягайло у 1394 р. привіз перші гармати і 6 бочок пороху та запровадив посаду пушкаря, а відлив гармат у Львові почався з 1414 р. спочатку лодвісаром Лаврентієм Геллеборном, пізніше Валентином біля Краківської брами. Арсенал артилерії поповнювався повільно, тому Миська рада у 1408 р. ухвалила, аби кожен цех на своєму відтинку на свій кошт споруджував каменеметальні машини. Після першого татарського штурму міста (1438) віддали закінчення міських веж цехам (1445). Спочатку згадуються 18 веж, крім приналежних Низькому замку, згодом з'явилися ще вісім (78, 81, 82, 84, 86, 90, 68, 69), і разом з вежами Низького замку нараховують усіх 29. Вони розташовувалися приблизно на відстані 60 м. одна від одної, що дорівнювало два влучних постріли з тодішньої зброї для захисту флангів. Можна припустити, що задалека відстань між Римарською та Мулярською вежами, де пізніше збудовано Королівський арсенал, свідчить про існування ще однієї вежі з боку Домініканського монастиря, і кількість веж можна округлити до 30-ти. Ця версія напрошується ще й тому, що башти Низького мурованого, який теж збудовано у XV ст. від брами до брами зі східного боку міста містилися посередині між вежами, отже східні

крила Королівського арсеналу, мабуть побудовані на таких баштах (на плані зазначено 17 башт Низького мурованого, розкопки біля Миського арсеналу виявили одну замість двох зазначених на карті, отже, напевно, всіх було 18). Тріщини на будинку Академії друкарства на розі вул.Лесі Українки схляють припустити, що наріжна башта Низького мурованого могла бути саме тут, а не там, де зазначено на карті. Схоже, що стіна між вежами Римарів та Пивоварів-Медоварів не є залишком високого мурованого, а побудована пізніше паралельно до мурованого між крайніми кутами обидвох веж. Про неточність карти Вітвицького ми переконалися під час досліджень Мулярської вежі, що насправді розташована вздовж існуючого будинку, а не навпроти, як на карті.

У 1476 р. Ян Шіндлер почав поглиблювати фосу і будувати барбакани при брамах, а канали укріплювати муром, впустивши в них потік Ортиш: вдосконалена артилерія вимагала вдосконалень фортифікацій. Хоча майже чверть полуднево-східного міста, вже фахверкового, згоріла у 1494 р., через чотири роки стотисячна турецька армія на наважилася штурмувати місто, не маючи артилерії. На той час у Львові вже було 70 гармат і 27 з них — на Високому замку, і вони знадобилися у 1509 р., коли молдавський господар Богдан III намагався штурмувати місто з заходу, навіть пробив мур, але після загибелі свого пушкаря припинив облогу.

Спроба реконструкції Шевської вежі у 80-ті роки на підставі обстежень і археологічних досліджень призвела до своєрідного реставраторського туризму, і хоча замовлялася для цього „готична“ цегла — „експонат“ на думку багатьох виявився недалим, натомість реконструйована вежа Крамарів крім естетичної має ще й функціональну вартість. А може справді варто віднайти, де ще може зберегтися залишки фортифікацій, особливо з північного боку (59, 68, 69, 72, 73, 74, 75, 76) і також заексплуатувати функціонально, і тоді частіше свердлитиме думку потреба створити у нашому місті постійнодіючу археологічно-архітектурну експедицію, бо Львів цього вартий.

Роман БУЧКО

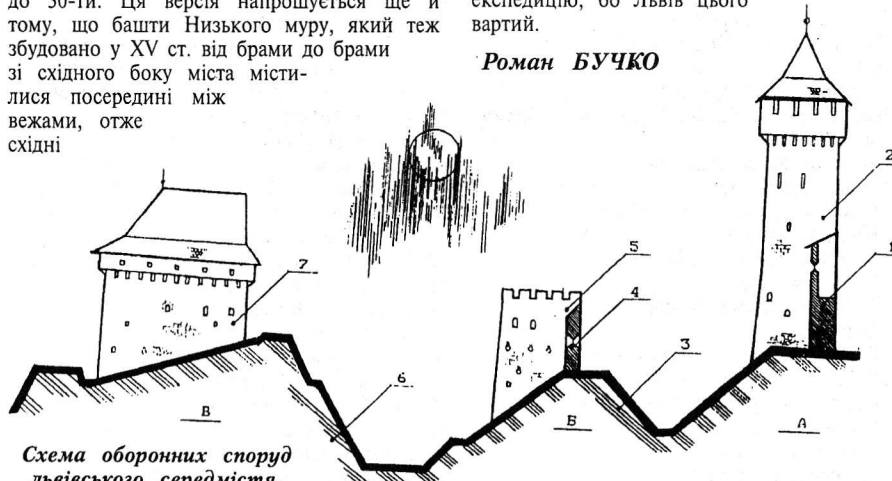
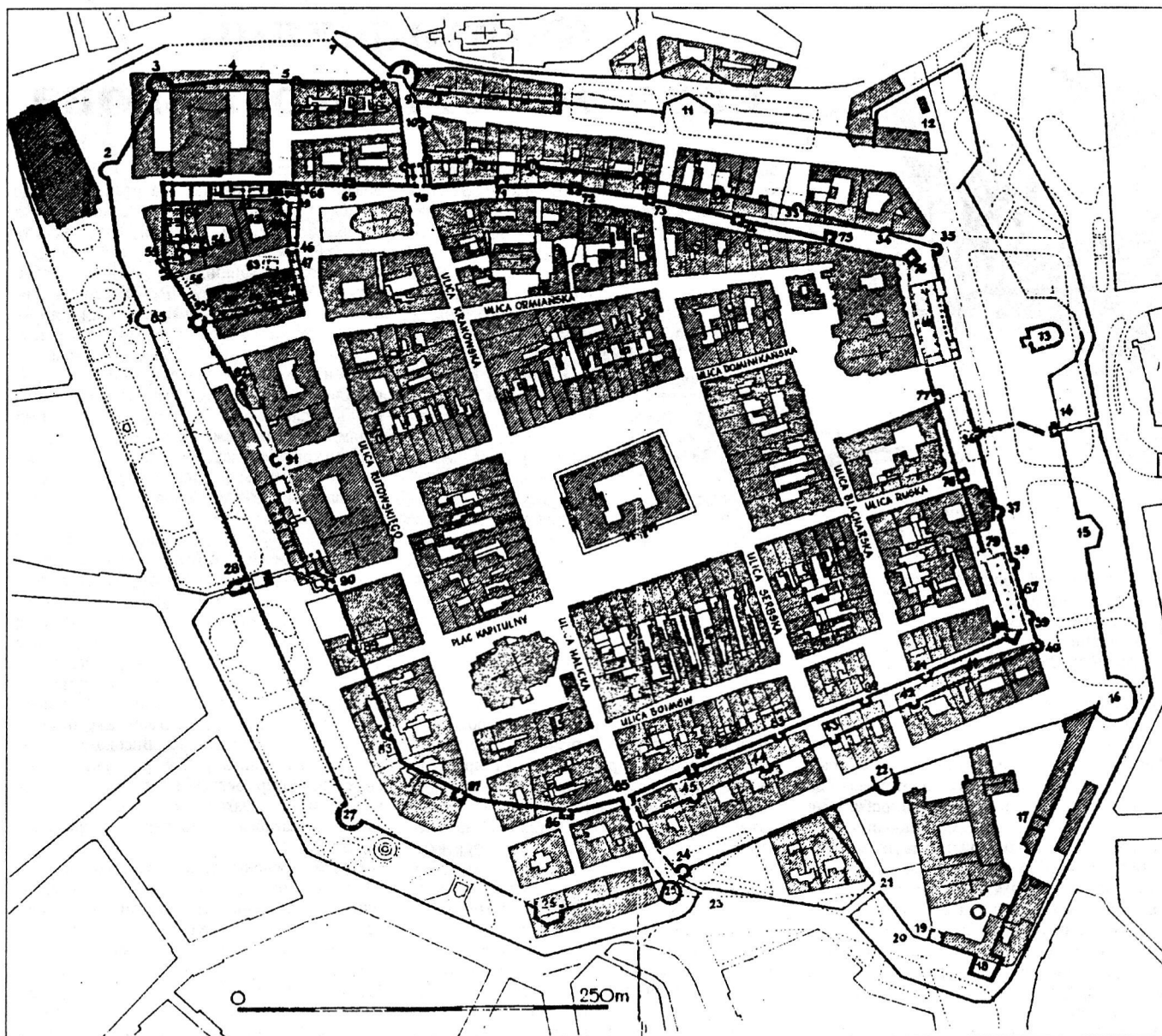

Схема оборонних споруд львівського середмістя.

А — перша оборонна лінія (XIII-XIV ст.): 1 — Високий мур; 2 — башта Високого мурованого; 3 — рів. Б — друга оборонна лінія (XV ст.): 4 — Низький мур; 5 — бастія Низького мурованого; 6 — фоса.

В — третя оборонна лінія (XVI-XVII ст.): 7 — земляний вал і вежа

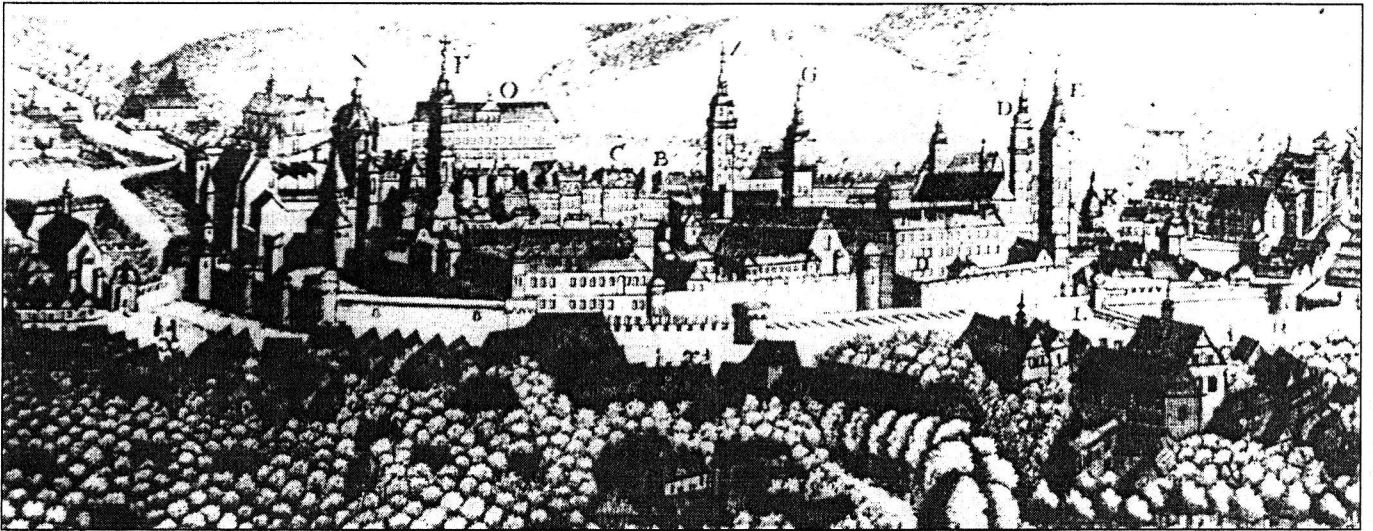
План укріплень середмістя Львова у XVIII ст.
за Я.Вітвицьким

1. Бастея I — „Гетьманська“	27. Бастея VI — „Фарська“	71. Вежа цеху бляхарів
2. Бастея II — „Гродська“	28. Зовнішня Єзуїтська фіртка	72. Вежа цеху мечників
3. Бастея III — „Краківська“	29.—35. 7 башт північного Низького муру	73. Вежа цеху ткачів
4. Вежечка „Різницька“	36.—49. 5 башт східного Низького муру	74. Вежа цеху сідлярів і шапників
5. Вежечка „Млинярська“	41.—45. 5 башт південного Низького муру	75. Вежа цеху медо- і пивоварів
6. Башта при барбакані Краківської брами	46. Брама Низького замку	76. Вежа цеху римарів
7. Виїздя	47. В'язниця замку	77. Вежа цеху мулярів
8. Барбакан Краківської брами	48. Канцелярія замку	78. Вежа, звана „Руська“
9. Миська стрільниця	49. Каретне приміщення замку	79. Вежа цеху токарів і ...
10. Вежа — „башта на греблі“	50. Маштарня	80. Вежа цеху шевців
11. Белюард малий	51. Кухня замку	81. Вежа, звана „Жидівська“
12. Белюард королівський	52. Замкова криниця	82. Вежа, звана „Пуста II“
13. Порохова вежа	53. Великі палати замку	83. Вежа, звана пуста по котлярах
14. Зовнішня Босацька фіртка	54. Костел св. Катерини	84. Вежа цеху гончарів
15. Белюардик	55. Архів замку	85. Вежа цеху кравців
16. Бастіон — „Королівська башта“	56. Бургграфське подвір'я замку	86. Вежа цеху кожум'яків
17. Вежа — „Глинянська“	57. Парафія св. Катерини	87. Вежа цеху боднарів
18. Бастея IV — „Бернардинська“	58.—62. 5 будиноків замку	88. Вежа цеху різників
19. Бернардинська дзвіниця	63. Кордегарня замку	89. Вежа цеху ковалів, слюсарів і голкарів
20. Шведський окоп	64. Равелін замку	90. Фіртка стара або астрономічна обсерваторія
21. Бернардинська брама і міст	65. Пам'ятник гетьману С. Яблоновському	91. Вежа цеху крамарів
22. „Струмилка“ або „Бернардинка“	66. Королівський арсенал	92. Вежа цеху пекарів
23. Брама і міст Галицької брами	67. Миський арсенал	93. Вежа шляхетська або судова
24. Башта при барбакані Галицької брами	68. Вежа цеху ювелірів	94. Кутова вежа Низького замку
25. Барбакан Галицької брами	69. Вежа, звана „Пуста I“	95. Вежа Низького замку
26. Бастея V — „Водяна“ або „Вужева“	70. Вежа цеху кушнірів	

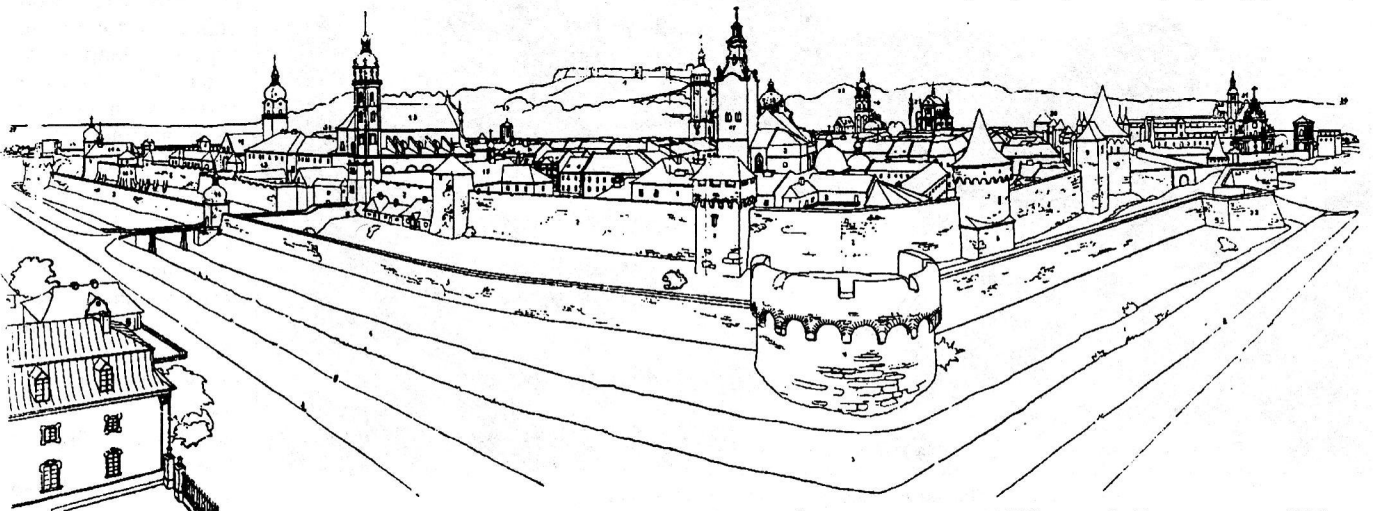

4. Лиса гора. 5. Високий замок, який в певний день висить до 10 миль від міста. 6. Гора Стефана, звана також горою Льва. 7. Кафедральний костел Діви Марії. 8. Руська церква св. Хреста. 9. Краківська брама. 10. Вірменський собор. 11. Костел Францисканців. 12. Галицька брама. 13. Костел Домініканців. 14. Ратуша. 15. Вежа Ставропітійська Річка. 16. Костел св. Андреса Бернардинців. 17. Костел Кармелітів.

Вид Львова 1618 р. Репліка Н. Пухинди за гравюрою А. Гоенберга

Вид Львова 1772 р. Гравюра Ф. Пернера (фрагмент)

Проект діорами Львова XVIII ст. В. Долинського, 1929 р.

НОВЕ ВИДАННЯ З ІКОНОГРАФІЇ ЛЬВОВА

Декілька місяців тому у Львові з'явилась цікава публікація, що вийшла у видавництві „Оссолінеум“ під назвою „Lwów na dawnej rycinie i planie“, автор — архітектор Ольгерд Чернер. Великоформатна книга-альбом містить 133 сторінки тексту та 269 ілюстрацій до нього доброї поліграфічної якості. Це одне з перших видань такого змісту, в якому цілий ряд важливих джерел львівської іконографії подані нарешті у вигляді, який дозволяє їх детальне вивчення (попередні ні за розмірами, ні за якістю цього не дозволяли).

Якщо сам текст книги можна оцінювати як здебільшого компілятивний і такий, що носить популяризаторський характер, то підбірка графічного матеріалу містить велику кількість творів оригінальних, що публікуються вперше.

Автор у своїй передмові зазначив основні колекції, з якими познайомився в процесі роботи над книгою. Це, насамперед, збірки Оссолінеум у Вроцлаві, Національні музей і бібліотека в Варшаві, музеї і бібліотеки Кракова, Любліна, Познані. Велику роботу провів автор, досліджуючи збірки Львова. Особливо цінним досягненням автора є отримання доступу до збірок Військового архіву у Відні, Військового архіву в Стокгольмі та Королівської Академії мистецтв у Копенгагені.

До появи рецензованої публікації найбільш повні переліки картографії Львова зробили Я. Вітвицький — під час роботи над пластичною панорамою міста (опубліковано в 1971 р.) та Є. Гаврилова — в дисертаційній праці і книзі „Карта города Львова и ее развитие“, 1956 р.

Завдяки новій публікації є змога познайомитись з раніше не публікованим планом з кінця XVIII ст., планом Львова Ю. фон. Губера з 1777 р., планом костелу домініканів М. Груневега, планом фортифікацій монастиря кармелітів з XVII ст., планом Львова Ф. д'Артеля з 1780 р., численними гравюрами, літографіями, акварелями львівських художників XIX ст. Цей матеріал має важливе значення при вивченні такого питання як реконструкція міських фортифікацій.

Olgierd Czerner

LWÓW

na dawnej rycinie i planie

Ossolineum

Є тут і невідомий раніше матеріал до побудови Львівської цитаделі. Це план міста з 1853 р., на якому зазначені нереалізовані бастиони в околицях Вульки, Стрийської і Софіївки. Для містобудівельників являє інтерес проект окружної дороги Т. Меруновича з 1877 р.

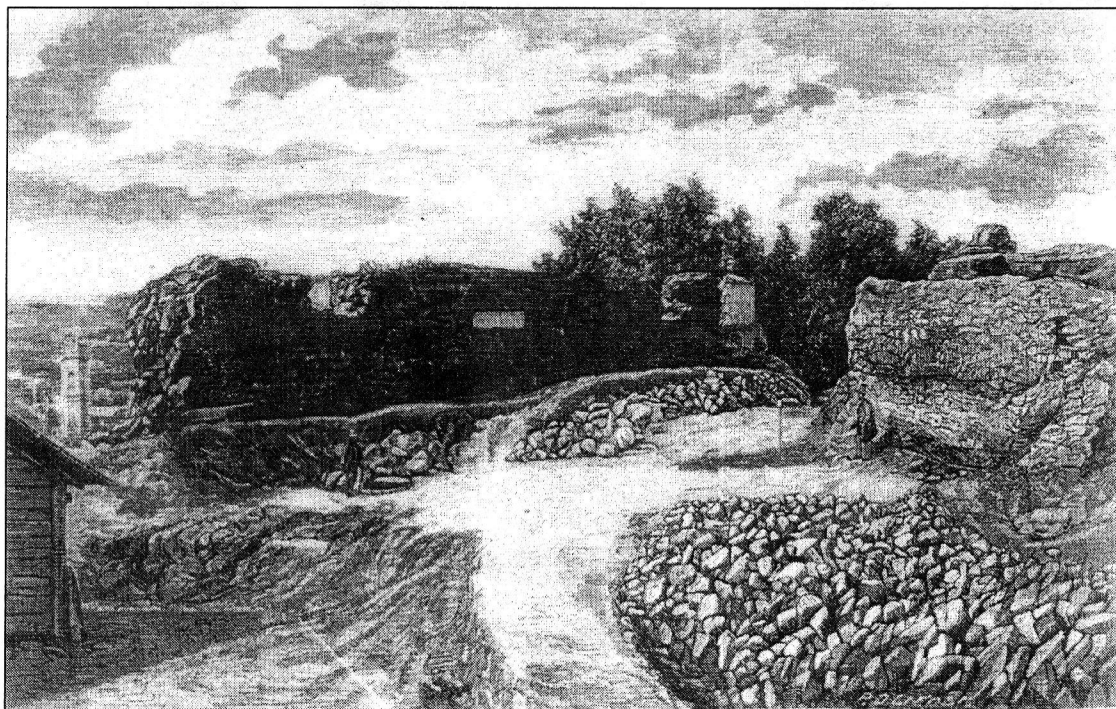
Давні гравюри і плани доповнені оригінальними фотографіями 2-ї пол. XIX ст. — поч. XX ст., більшість з яких теж раніше не публікувалася.

Як і кожна велика праця, ця публікація не позбавлена певних недоліків. Ця вже згадана компілятивність тексту, традиційний для довоєнної літератури виклад історії Княжого Львова і т. зв. „Казимирівського“ без врахування результатів досліджень українських істориків в 50-х—60-х роках нашого століття. Без сумніву при бажанні автор мав би до них доступ, працюючи у Львові і зокрема зустрічаючись з проф. Р. Липкою.

Є неточності в підписах до ілюстрацій. Гравюра за

рисунком А. Пассаротті приписується Францу Гогенбергу, який помер у 1590 р., за 17 років до перебування Пассаротті у Львові. Вона ймовірно належить різцю його сина Абрагама Гогенберга. Автором акварелі Марійської площі є Т. Чишковський, а не, як вказано автором, Чайковський, та інші.

Все це не зменшує вартості цього унікального, як на наш час, видання. Маємо надію, що прислужиться воно не лише численним шанувальникам нашого міста, але й поважним історикам у їх праці.

Руїни Високого замку (з книги О. Чернера)

"КАРА ВЕЖІ"

В'язниці у львівських укріпленнях

Слово „тюрма“ походить від німецького „der Turm“, що означає і вежу, і в'язницю, бо віддавна оборонні споруди використовували саме таким чином. Не був винятком і середньовічний Львів, укріплення якого не раз правили за в'язниці.

Найстарше укріплення, Високий Замок, розташований на стрімкій горі, „доступній хіба задиханій худобі“ (Б.Зиморович), був надійним місцем ув'язнення. Тут король Владислав Ягайло тримав своїх найнебезпечніших в'язнів. Був серед них і Якуб з Кобилян гербу Гжимала, якого підканцлер Клеменс із Москожева у 1408 р. публічно назвав серед фаворитів (разом з Миколаєм з Хшонстова і Єнджієм Тенчинським) королеви Анни, другої дружини Ягайла. Миколай з Хшонстова рятувався втечею за межі королівства, Тенчинський зумів виправдатися, а Якуб із Кобилян був ув'язнений на Високому Замку. Майже три роки, поки звинувачення проти нього не були остаточно спростовані, провів він у вежі, закутий у кайдани. Коли його невинність було доведено, король звільнив його і щедро винагородив за кривду.

Після Якуба з Кобилян в'язнями замку були німецькі хрестоносці, полонені під Грюнвальдом. І пізніше в'язнів у замкових мурах не бракувало, особливо після 1496 р., коли „кара вежі“ була впроваджена у всьому королівстві. Цю кару відбували у т. зв. долишній вежі, інакше in fundo (на дні), позбавленій „коминів і висоти поверхів“. Від вікна, через яке в'язня спускали до в'язниці, мало бути, згідно конституції судової 1588 р., не менше, ніж 12 локтів (майже 6 метрів). Тут в'язень мав відсидіти усталений термін — рік і шість тижнів (в рідкісних випадках термін ув'язнення подовжувався), а за втечу з вежі карали смертю.

На високому замку для ув'язнення „людей свавільних“ із шляхти були призначені північно-східна вежа (донжон), а для інших засуджених „на кару вежі декретами права святоблывого коронного“ — судіня, південно-східна башта. Тому їх називали „шляхетська“ і „гультьяська“. Але окрім „кари вежі“ існувала і кара вежі лагодніша, т. зв. „цивільна“. Таку кару, наприклад, король Стефан Баторій наклав у 1575 р. на ротмістра Темрюка і польного писаря Вонсовича, що посварилися під час виплати грошей війську у львівській ратуші. Свою суперечку вони продовжили на Ринку, де після обміну словами, „за які і хлопці в корчмі гніваються“,

схопилися за шаблі. Справа дійшла до королівського суду, але Темрюк ні за що не хотів миритися з польним писарем. Тоді король звелів посадити обох на Високому замку і тримати їх там, поки воля „короля сповнена не буде“. Для таких в'язнів були при-

У в'язниці. Гравюра XVII ст.

значені усі п'ять поверхів „шляхетської“ і чотири поверхи „гультьяської“ башт, а також верхній поверх замкового будинку — три кімнати із заготованими вікнами. Крім того в'язничне приміщення було на першому поверсі того ж будинку, біля брами, а на додаток — „два нашійники, або, інакше, куни з ланцюгами для заковування людей“, згадані у люстрації 1495 р.

В ув'язненні на Високому замку перебували не тільки злочинці. Тут у 1559 р. чекала на вирішення своєї долі Гальшка Осторовька, яку староста перевіз сюди у „секвестр“ із Домініканського монастиря, де вона ховалася від претендента на свою руку, воеводи Лукаша Гурки. „Сам староста... припровадив її на замок, стоячи на ступіні у кареті, всіляку учтивість їй оказуючи. Стара княгиня (Беата Костелецька, мати Гальшки) залишилася у кляшторі, а замість неї дав староста сестру свою Гербуртову Дзидзіловську, котра постійно при князні молодій на замок була. Але княжна Гальшка як сумна приїхала на замок, так постійно на ліжку своему сиділа, обличчям до стіни, а нічого іншого їсти не хотіла, тільки то, що їй мати по-

силала“. Через кільканадцять днів було оголошено вирок короля Зигмунта Августа, яким Гальшку було віддано Гурці, „що мимо особистого опору з великим примусом на замок наступило“. Бували в історії Високого замку моменти, коли злочинці не тіль-

лася у 1660 р. Комендант замкової залози Давід Ліндрот став причиною скарг до короля, бо він „сам гроші вибирає на себе, на офіцерів, щоб прохарчуватися, через що мусять діятися різні ексцеси і кривди убогим людям“. Місто вимагало, щоб „солдатів в дисципліні і службі тримати, щоб людей не зневажали, не деспектували. На доми і фільварки не насилали і не найджали, місцян і передміщан не хапали, ані під варту не садили, і найменшої убогим людям кривди не чинили, але навпаки, тих же передміщан від проходячих хоругв і компаній боронили, в усьому себе скромно поводячи“. Пізніше той же Ліндрот всіляко попірав „Цайгвартера“ (надзorcю арсеналу) Войцеха Радванського, який так само грабував передміщан, а коли у 1661 р. останнього королівським декретом було наказано арештувати за вбивство передміського віята Войцеха Живьола, допоміг йому таємно втекти з міста.

На початку XVIII ст. Високий замок остаточно втрачає військово значення. Карл XII зайняв його у 1704 р. практично без бою. Після шведського наїзду ще деякий час кілька гайдуків стережуть замок і його в'язнів, але швидко припиняється і це. Люстрація 1765 року відзначає, що замок вже у руїні: „Замку ж високого, хоч ще мури стоять, то однак від верху надкрушилися і осипалися, місцями ж fundinins впали, і котрі стоять спорохнявілі, сипляться і sensim падають“. Такий був кінець військової і тюремної служби Високого замку.

Другий львівський замок, Низький, займав північно-західний кут міських укріплень. Вже при його зведенні, як гадає польський дослідник Фелікс Марковський, враховувалися поліційно-адміністративні функції цієї цитаделі королівської влади у місті. Тут була резиденція львівського старости, відбувалися старостинські суди, була окрема залага і, ясна річ, були в'язниці.

У південно-західному розі замку знаходилася „вежа in fundo“, інакше звана Судовою або Шляхетською. В акті ревізії „цугів водних“ від 7 червня 1634 р. згадано ще одну назву — „Ридза“. Тут відбували ув'язнення злочинці з шляхти. Буйний шляхетський темперамент сприяв тому, що в'язнів ніколи не бракувало. А у червні 1423 року на Низькому замку було ув'язнено... усю міську раду Львова (як припускає Фр. Яворський, за несплату королівського шосу). В міських актах туманно сказано, що

ки не відбували покарання у його стінах, а навпаки, укривалися там від правосуддя. Так було 1590 р., коли четверо синів бурграфа Яна Бялоскурського тероризували львівське передмістя нічними розбоями, а вдень укривалися за стінами замку. Місто звернулося зі скаргою до сеймику шляхти у Судовій Вишні, куди направилися райці Станіслав Генсьорек і Павел Ельонек. Присутні на сеймику старші Бялоскурські, Войцех та Миколай, особливо були ображені гострою промовою Ельонека і вирішили помститися. З цієї метою вони зробили засідку у бартатівському лісі, схопили райців, побили їх киями і хотіли вже вбивати Ельонека, але другий райця, Генсьорек, почав відговорювати Бялоскурських від цього заміру. Тут над'їхали подорожні, що верталися з сейміка, і звільнили райців. Після цього інциденту рада міста надіслала скаргу до короля Зигмунта III, а той наказав старості провести розслідування, по результатах якого обох Бялоскурських було засуджено на смерть. По довгих судових і сеймових процесах справу Бялоскурських з містом закінчили полюбовно у січні 1593 р.

Подібна ситуація повторилася

ув'язнили їх „ex parte regis“ (за справою короля), а також відмічено видатки на харчування ув'язнених і винагороду в 30 грошей для міської служби з поміткою „pro bibalibus“ (на пропой) з нагоди визволення райців.

Друга в'язниця знаходилася біля надбрамної вежі. Акт люстрації з 31 жовтня 1765 р. так описує її: „Ліворуч, йдучи від брами, в'язниця, до якої малі сіни з деревною стелею, з тих сіней наліво камера для ув'язнення карних злочинців з одним віконцем в мурі, що дивиться на браму, зі склепінням і залізними дверима; з тієї камери друга — з ґратами в мурі, що виходить на подвір'я, з дерев'яними дверима і стелею“. До цієї в'язниці потрапляли не тільки карні злочинці: у 1615 році тут були ув'язнені передміщани Краківського передмістя, які напали на уніатських владик Рутського і Молроховського у монастирі св. Онуфрія. Подібне повторилося у 1629 р., коли на скаргу уніатських єпископів на чолі з тим самим Рутським старостою ув'язнив кількох „кухарок руських і вірменських, що їх, <владик> поганими на вулицях називали і проклинали, котрих урядово серйозно обіцяли карати“. Крім вищезгаданих, були ще підземні в'язниці у півніцях замкового будинку, котрий після реконструкції пожежі 1565 р., „свавільні люди“ жартома порівнювали з шинкарнею, а то через уміщені на аттику декоративні вази, що нагадували келихи.

Бував Низький замок і місцем екекцій. Так, у 1695 р. передміщанина з Краківського передмістя Яцка Кулявчика було скарано за знуздання над дружиною на кару „200 плаг просторками перед Нижнім замком, до котрого биття виконання там же суд замкових пахолків придає: Одночасно коханка Кулявчика мала дістати на Ринку під прангером 300 плаг різками, після чого мала бути вигнана з міста. Вищезгадані „пахолки“ становили залогом Нижнього замку і не раз бували приводом для клопотів міста Львова: то зачинали бійки з міщанами і міськими „цепакми“, то самовільно збирали щодень по шелягу від перекупок на своє утримання.

Не менші клопоти бували й зі старостами, особливо тут відзначився на початку XVII ст. Станіслав Боніфаций Мнішек, брат знаменитої Марини. Під час його старостування місто провадило із ним коштовні процеси про протизаконні дії. Він незаконно ув'язнював молдавських купців, відбирав їх майно і змушував туртурами до того,

щоб вони не зголошували до нього жодних претензій, аж їх не звільнив королівський секретар Фредро. Претензії купців староста Мнішек так і не задовільнив, і вони повернулися до Молдавії без товарів. У 1626 році за наказом Мнішека замкові гайдуки вбили передміщанина Войцеха Січку, тіло його таємно поховали, а староста покрив цей злочин. Ті ж гайдуки двома роками пізніше схопили міщанина Петра Берсіані і хотіли його побити, але це діялося на міській юрисдиції і ратушні „цепакми“ не тільки відбили Берсіані, а й добряче відлупцювали гайдуків.

Ув'язнення в 1606 році старостою Щенсним Гербуртом Станіслава Стадницького, каштеляна перемиського за вбивство Томаша Дрогойовського, передміського старости, призвело до справжньої облоги Львова приватним півторатисячним військом брата Станіслава, Адамом Стадницьким. Облога тривала 15 днів, і за цей час вагати свавільного магната силно понизили передмістя.

Як Високий так і Низький замок у XVIII ст. хилляться до руїни. Вже згадана люстрація 1765 р. відзначає, що „в тій в'язниці мур старі спорохншали і небезпечні настільки, що кілька років тому втекли в'язні, пробивши мур“. Останній староста Радзивилл намагався ремонтувати замок, але він вже був приречений. Австрійські влади „великодушно“ подарували напівзруйновану споруду Галицькому станомому сейму, а той у 1802 р. призначив його на „розборку“.

У Низькому замку були в'язниці, відбувалися суди, але ніколи не було такої необхідної для тодішнього судочинства персони, як кат. Якщо гродський або старостинський суд призначав тортури або вносив вирок смертної кари, то для виконання цих рішень зверталися до міського уряду, в розпорядженні якого знаходився „майстер правосуддя“. Приреченого доставляли до єврейської дільниці, де у вежі міського мур у „тортури для злодіїв бувають“.

У вежі кат роздягав підозрюваного та зв'язував йому руки за спиною, а також ноги. Якщо тортури призначалися імовірним чаклунам або відьмам, кат попередньо голів їм усе волосся на тілі, „щоб дияволу не було де сховатися“. Такий самий операції підлягали євреї та „тверді“ злочинці, яких тортури не змушували до признань. Тортурам передувало умовляння войта добровільно визнати свої злочини. Після цього за командою інсигита-

тора кат розпочинав роботу. Тортури проходили у три „тракти“ і полягали у розтяганні суглобів і членів за допомогою спеціальних пристроїв. За першим трактом руки катованого підтягалися так, що вискакували із суглобів. Якщо визнання провини після цього не було, кат і його челядник („гіцель“) розтягали катованого у різні боки — при цьому допитувані часто втрачали свідомість. За третім трактом у хід йшли „іспанські цоботи“, припикання вогнем і розпеченим залізом, а також кроплення розплавленою сіркою. Після цього кат вправляв суглоби допитуваному, що мусило бути не менш болючим за тортури, одягав і відправляв до в'язниці. При відсутності признань тортури повторювали другий і третій раз з перервами на одужання катованого. Від результатів тортур залежав вирок, бо, якщо признання не було, а докази вини слабі, то в'язня могли звільнити.

В тій самій вежі, де відбувалися тортури, кат виконував і смертні вирoki, бо, згідно тодішніх законів, шляхтича можна було страчувати тільки мечем, найчастіше вночі, і то у підземеллях або на замкненому подвір'ї, а ранком оголошували, що він помер, і в'язня могли звільнити.

Від ката залежали і смерть, і життя засудженого. Так, 1508 року шляхтич Ієронім Добростанський був засуджений на смерть за вбивство у нетверезому стані студента міської школи. Але кат був немилій або, імовірніше, підкуплений, і тільки поранив Добростанського. Сам кат оголосив це небесним знаменням, і Добростанському дарували життя. Після одужання він розпочав процес із містом, і останнє змушене було заплатити значну на той час суму 3000 золотих.

Крім основних професійних обов'язків, кат до 1525 року завідував очищенням міста від гною і сміття. Мешкали кат і його челядь у вежі міського мур, сусідній з тою, де „злочинних людей ексанімовано“. І сам „малодобрий“, і його гіцлі постійно докучали мешканцям сусіднього єврейського гетто, а ті, у свою чергу, намагалися позбутися такого немилого сусідства. Це їм вдалося нарешті у 1616 році, коли міська комісія, зважаючи на те, „що через такі прикросці часто до тумультив приходять“, переселили ката до Галицької брами, а катівню перенесли у вежу боднарів і столярів, що була на початку теперішньої Театральної вулиці. Вежу покатові зайняв школяр синагоги, а вежу, де були *torturae malificorum* „видержавили“

Самуель Абрагамович і Спринца Зелік за річний чинш у 8 золотих.

Кат недовго перебував у Галицькій брамі. Для нього і його челяді збудували дерево'яний будинок перед тією ж брамою, де він пізніше, у 1716-1717 рр. лікував тварин і ...людей, чим викликав невдоволення цехів хірургів і цирульників. В залишеній ним вежі кравців, під годинником, влаштували міську в'язницю.

На той час в'язниці у міських вежах не були новиною. У Руській вежі над Босацькою хвірткою була в'язниця, що згадується під назвою „Празник“ або „Празник“. Тут 16 січня 1605 року було ув'язнено за виступ проти Ради Яна Алембека, автора першого доуказаного опису Львова. Про це він сам згадує у своїх „Клопотних книгах“: „І так дали мені посадити на руську браму до вірмен“. Саме цю вежу присудили відбудувати Мартинові Капліну у 1628 р. як кару за утримання ним приватних в'язниць. Виправдовуючись, Каплін заявив, що сажив у в'язницю „людей, котрі від шибениці відкуповувалися“, бо „міські тюрми у великому безладі, а власне корчми, де з рана повно горілки, а з вечора меду“. Дійсно, в ті часи харчування ув'язнених було обов'язком їх родин або того, хто був причиною ув'язнення; а разом з харчами йшла й горілка. Нею в'язні полегшували своє перебування у „темній та смердючій тюрмі“ (постійний вираз міських актів), до того ступеню, що гайдуки мусили заспокоювати найзавзятіших перебиванням кісток.

Певну роль у обороні міста відігравали і дзвіниця Успенської церкви (під час облоги Б. Хмельницького у 1648 році на ній було встановлено гармати). Цю вежу використовувало Ставропільське братство як місце кари для братчиків, що провинилися. Вони мусили сидіти у вежі та плавити віск на церковні потреби. Саме це мали на увазі Іван Більдага, Сенько Крамар, Іван Міневич та інші русини у позові проти Ставропільії в 1590 р. коли писали: „...принісши собі якое братство від Турок від якогось патріарха... самі собі нові суди і казні чинять...“.

Крім веж, був в'язницею ще й міський арсенал: в його стінах були по 1768 р. ув'язнені гайдамаки. Після загарбання Львова Австрією ухвалою Високої губерній арсенал було остаточно перетворено на слідчу в'язницю (1777-1800). Такий був епілог тюремної служби укріплень середньовічного Львова.

Хронологія будівництва та реконструкції оборонних споруд міста Львова

1593 На сеймику у Вишні відзначено пожвавлення ремонту львівських укріплень.

1595—1597 (?) Закладено монастир бенедиктинок (при облогах міста служив фортецею). Його оточували високі кріпосні стіни. Костел — з вузькими вікнами, у глибоких архивольти, з міцними контрфорсами по кутах. Архітектор — Павло Римлянин.

кінець XVII ст. Згадується 19 веж. В кінці XVI ст. з'явилися Грабарська вежа і вежа Мулярів.

початок XVII ст. Вали лише у деяких місцях забезпечені низькими мурами. Лінія валів, перервана у деяких місцях бастеями, оточувала першу фосу до зовнішнього барбакану Краківської брами, вгору до Підвалля.

поч. XVII ст. Ф. Геткант приїхав до Львова в справі, пов'язаній з оборонними мурами Бернардинського монастиря [він дав оцінку вже існуючим планам і сам на місці виконав необхідні обміри].

1600-1630 Постав Бернардинський комплекс, який мав власні мурі. Коло старих оборонних мурів, що оточували костел, в південно-західному кутку в 1734 році збудовано дзвіницю. Це двоярусна, квадратна в плані споруда з шатровим дахом.

1602-1608 Войцех Капінос споруджує вежу Корнякта.

1606 Звіт комісії щодо аварійного стану укріплень: „Всюди діри в мурах.“ Ревізія визначила, що вежа Широка має дірявий дах і т.п. Після огляду фортифікацій радники Шембек і Алембек доповіли магістратові про пошкодження Цельштату по Вірменську вежу (давня назва — вежа Мулярів або Мечників (?)). Окрім того — зафіксовано значні пошкодження Вірменської вежі.

1607 Ревізія укріплень проведена А.Пассаротті. Гостра критика існуючих оборонних споруд.

Шанці, споруджені під керівництвом Б.Морандо, знищились через нетривкість піщаного ґрунту [зсунулись через те, що не були укріплені кам'яними шкарпами].

Згадка про вежу „Струмилку“.

Передміщани, бажаючи мати автономні фортифікації, звернулись до короля і отримали від нього привілей.

1607-1609 (1615; 1634-1635) Мешканці Галицького передмістя почали рити шанці (спроба привести оборонні споруди до належного стану).

1608 Прорубано Єзуїтську хвіртку в міському мурі.

1608 16 листопада До Львова прибув Т. Шемберг. Він визнав потребу укріпити не Галицьке, а Краківське передмістя (починаючи від церкви Св. Юра). Галицьке передмістя радив знести. Укріпив церкву Св. Юра.

1608-1610 Монастир бенедиктинок оточено оборонним муром.

1609 Згадуються вежечки і бастейки (напроти Низького замку).

1614 Міський уряд під тиском короля доручив будівничому Павлові Римлянину виготовити свою „делінеацію і модель“ [укріплень]. Доручення райців П. Римлянин виконував разом з А. Прихильним і В. Капіносом.

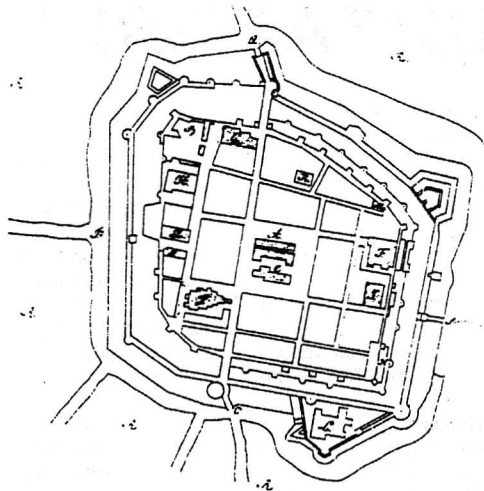
Споруджено монастир кармелітів.

1614 20 серпня З реляції львівського райці Томи Барча: А. Пассаротті зробив три варіанти начерку укріплень Галицького передмістя і три моделі їх вигляду [жоден з цих проектів не був реалізований через свої гігантські масштаби і дорожнечу].

1615 Радники примушують мешканців Галицького передмістя терміново рити шанці.

1612-1635 (?) Розпочато будівництво мурованого костелу Марії Магдалини (будівничі — Я. Годний і А. Келар). [...Костел мав оборонне значення].

Король відрядив до Львова геометра В. Апельмана. В. Апельман провів ревізію міських укріплень і зробив проект фортифікацій.

План укріплень середмістя Львова на карті 1702 року

1618 Одна зі згадок про Глинянську вежу.

1620-1640; 1635-1640 (?) Виник мурований шпиталь і костел Лазаря на західній частині Калічої гори (будівничі — А. Прихильний і Яків Боні). [...Комплекс мав оборонне значення].

1621 Комісія під проводом Дідушицького задала, щоб бернардини якнайшвидше примурувались до міста, знесли свою браму і обмурували вали.

Люстрація виявила, що укріплення перебувають у занедбаному стані.

1622 Зведено оборонні мурі комплексу Бернардинів.

Згадується вежа Валова на Краківському передмісті.

1622-1628 М. Кампіан стверджує, що за цей час [1622-1628] побудував другий мур від Галицької брами до Сокільницького мосту.

1623 Пожежа знищила костел бенедиктинок. Ведуться роботи по відбудові.

1624 З рішення Королівської комісії та міської ради ... знищити будинки передміщан перед мурами і переселити ... чотириста ліктів від валів.

1624-1625 З ініціативи М. Кампіана місто буде власні порохівні.

1625 Звіт комісії: ...“Вежі, мурі, паркани — дуже слабкі“.

1626 Активно велось будівництво нових укріплень на Галицькому і Краківському передмістях, посилювались і насипались вали. На спорудженні валів працював будівничий Іван Покорович. Ця нова “муніція” починалась від костелу Марії Сніжної, і саме там заклали нову башту, яку мурував І. Покорович разом з В. Капіносом.

Біля костелу Марії Сніжної закладена нова башта. (?)

1628 М. Кампіан... башту Валу на Краківському передмісті тесовим каменем з ґрунту до гори підняв, відремонтував башти Краківської брами.

1629 Згадується Зимноводська міська наріжна вежа (у 1629 році магістрат поселив у ній пушкаря Чохера).

1630; 1600-1635(?) Завершено спорудження храму Марії Магдалини (храм — фортечного типу).

1633 Генерал Павло Гродзицький оглянув міські вали і зробив їх обміри.

1634 Протест жителів Галицького передмістя з приводу примушення їх до роботи по укріпленню міста. Мешканці передмістя були зобов'язані укріпити міські вали, викопати рови.

Засновано монастир кармелітів босих (оточений оборонними мурами). [... У другій половині XVII ст., коли оновлювалися міські фортифікації, укріплення монастиря Кармелітів босих зміцнював королівський інженер Ян Беренс].

Щоб охопити валами територію передмість, передміщани звернулись за підтримкою до короля Владислава з обіцянкою назвати оточені валами передмістя на честь старшого королеви — містом Казимировим. Надісланий королем інженер Ф. Геткант відкоректував проект, запропонувавши об'єднати в одну систему пагорби, що оточували місто, і всі окремостоячі твердині. Передбачалося насипати 23 артилерійські бастіони та об'єднати їх земляними куртинами. Проект був реалізований частково: валами охоплено лише Галицьке передмістя.

Засновано костел Святого Михаїла (пізніше костел оточено оборонними стінами).

23 січня 1634 р. Укладено контракт з Марком Маркевичем і Ісааком Лазаревичем щодо вимурування фрамуг для захисту міського валу від води.

1635, вересень Виник проект зведення оборонного поясу, виконаній Фрідріхом Геткантом, який включав, окрім середмістя, ще і всі околиці Львова. На території узгір'я, згідно проекту, укріплення проходили поза Красною і Познанською горами, вал мав залом куртини у вигляді кліщів, флангованих двома бастіонами. На Познанській горі розташовано окремі редути (?) [проект не реалізовано].

1639 Розпочато будівництво двох арсеналів: Королівського і

ДОІСТОРИЯ ЛЬВІВСЬКОЇ ЦИТАДЕЛИ

Львівська цитадель вже перестала лякати своєю поганою славою тюремних застінок і, підхоплена свіжою хвилею зацікавленості архітектурою XIX-XX ст., перетворилась в досить популярний об'єкт досліджень. І ці дослідження дадуть змогу нарешті утвердити в уяві влади і широкого загалу вартість Цитаделі не тільки як пам'ятки історії розвитку нашого краю, але й як рідкісної для нашого регіону споруди, характерної для певного етапу розвитку європейського фортифікаційного мистецтва, і одного з останніх мілітарних ансамблів, який ще володіє ознаками архітектурної естетики.

Спорудження у Львові цитаделі відзначило переорієнтацію фортифікування міста на західноєвропейське озброєння і бойову тактику.

Оборонні споруди довкола середмістя Львова, збережені до 70-их років XVIII ст., хоч і були споруджені згідно з досвідом запрошених західноєвропейських фахівців фортифікації, але відображали підпорядкованість властивому для південних і східноєвропейських держав способу ведення війни, тобто рухливим діям великої кількості кінноти проти ворога, який не володів

важкою артилерією і не застосовував західноєвропейського воєнного мистецтва. Таке фортифікування було характерне для країн, орієнтованих на протистояння Туреччині, а саме для Польщі, Австрії, Угорщини, Чехії, Силезії, Семигороду.

Але поступово центр воєнно-політичних інтриг для цих країн зміщується на Захід і Північ Європи, де на кінець XVIII ст. розвивалися нові форми війни, нове озброєння, нова організація армії і, відповідно, новий підхід до воєнно-будівельної справи. Виникає стратегія повного розгрому противника, захоплення не окремих міст і фортець, а всієї держави. Окрема фортеця з її ускладненим бойовим полем, розрахованим на дальність артилерійського пострілу, стає анахронізмом. Так, твердині в Антверпені, Мобежі, які мали гарнізони більші і більше гармат, ніж наступаючі армії, були взяті з легкістю. Колишній взірць фортифікації — „Пояс Вобана“ — шкодить відтепер маневровій здатності армії. Це випробували на собі держави, блискавично завойовані Наполеоном I.

Новою ерою у фортифікаційній справі стає ідея великого інженера Франції **Монталамбера**, яка нагадує повернення до римських воєнних таборів 2-го ст. до н.е., але в сучасному трактуванні, і полягає в створенні бази для дій польової армії, виключаючи функцію переховування і оборони цивільного населення. Ядро фортеці-табору обростає фортами, які розташовуються на віддалі 2-3 км один від одного і від ядра, чим розширюють бойовий обвід фортеці. Такий табір, або так звана „фортова фортеця“ після франко-пруської війни 1870-71 рр. переросла у „маневрову фортецю“, в якій ядро оточене крім кільця фортів ще й кільцем фортових груп-фесте з радіусом, рівним вже 10-12 км (типу форту Величка). Планувальна структура залишається така ж, як і раніше, доволі декоративно-геометрична.

З середини XIX ст. стаються зміни в озброєнні армії. В 1846 р. з'являються перші нарізні гармати системи Каваллі, які дають різкий поштовх розвитку артилерії. Гармати стають потужнішими і „дальнобійнішими“. Круглі ядра замінюються снарядами, які внаслідок гвинтового обертання володіють більшою дальністю польоту і більшою пробивною здатністю. Держави починають змагатися у виготовленні дальнобійніших і влучніших гармат. Австрія славиться простими в обходженні і влучними гарматами Ленка, дальнобійність англійських гармат досягає 10300 м; але до кінця XIX ст. більшість країн озброюється гарматами з пруських заводів Круппа.

Воєнні інженери відтепер зосереджують свою увагу на створенні нових оборонних систем і надвиривалих конструкцій. Важливими у вжитку стають бетон, залізобетон і броня, в значно більшій мірі прислуговується земля. Швидкий розсіпний вогонь нових нарізних гвинтовок і гармат заганає військо в укріплення теж нового типу — окопи і земляні каземати. Наземні частини фортифікацій внаслідок своєї традиційної геометричності стають помітною і зручною мішенню для нищівного обстрілу артилерії, невдовзі,

Проект реставрації башти Максиміліана львівської цитаделі.
Курсовий проект (фрагмент).

Робота студентів архітектурного факультету М. Ярошук, О. Кашук.
Керівники-консультанти К. Присяжний, Р. Могитич, А. Мартинюк

й авіації. В період I світової війни з цієї причини не було споруджено жодної фортеці, жодного форту. Оборонні споруди починають з часом занурюватись в землю. Будівельна майстерність зростає настільки, що фортифікувати можна будь-який рельєф, а отже — приходить практика розбудови потужних підземних укріплень з бетону. З їх появою закінчується період класичної наземної фортифікації і все занурюється в морок підземної замаскованості і державної таємничості.

На початку XX ст. оборона держав починає вже вимагати укріплення кордонів цілими системами фортифікаційних груп. Фронт такого району охоплює вже 80 км (подібно, як в околицях Варшави), а з часом зливається в суцільну укріплену смугу (як у випадку „Лінії Мажино“ і „Позиції Зігфрід“ на франко-пруському кордоні або лінії Вільно-Варшава-Львів-Заліщики, запланованої Австрією).

Фортифікація ніби розсипається: із локалізованого бойового осередку — на цілу масу дрібних, дрібненьких і ще дрібніших бойових позицій; з імпазтного монументу — на приземлену або й заземлену мережу вкрай уніфікованих схованок. Розсипана по землі, породжує підземних монстрів. Романтизм середньовіччя і геометрична естетика Відродження відступають перед неблаганним практицизмом нового часу.

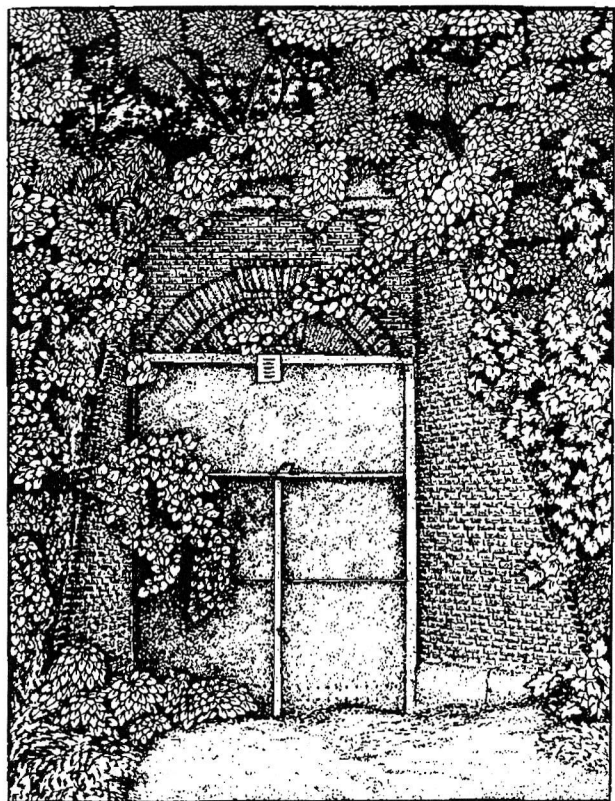
Сюди додається ще одна прикра реалія, яка сприяє перетворенню фортифікації: якщо в часи свого зародження повстала наземна, чи то „монументальна“ фортифікація, що відповідала своєму призначенню, але повільно розвивалась внаслідок довготривалих термінів і коштовності спорудження, то з моменту війни Наполеона I, коли кардинально змінилась тактика бою, розпочалося запізнення актуальності зведення на цілих півстоліття аж до повної її втрати на початку XX ст.

Саме в такий період „наростаючого запізнення“ було зреалізовано проєкт львівської Цитаделі. Хоча інженери, які створювали цей комплекс, не відчували жодного відставання, бо користувались воєнно-будівельними настановами найсучаснішого взірця. А причиною спорудження воєнно-оборонного ансамблю у Львові була хвиля революцій, яка пройшла по Європі як „Весна народів“. Листопадова революція 1848 р. у Відні зробила свій відголосок у Львові збройним повстанням. Кривава розправа не вдовільнила австрійський уряд, і для зміцнення його позицій вже 24 листопада було видано наказ L6096: для всіх більших міст „...вишукати відповідні споруди під артилерію і воєнні запаси, які б малими силами могли б стримати народ...“. Під керівництвом генерала Гаммерштайна, який власне бомбардував Львів, було створено комісію в складі підполковника артилерії фон Ельбенштайна і окружного директора фортифікації інженера підполковника артилерії Шварцляйтера. Аналізуючи стратегічні можливості об'єктів, які належали австрійському війську, комісія виявила, що ні „Червоний кляш-

тор“, оточений вищими узгір'ями, ні кошари на місці палацу Яблоновського біля гори Скалки, ні Великі і Малі кошари біля Жовківського гостинця, оточені забудовою, ані кошари артилерії ім. Фердинанда не володіють зручним щодо центру положенням. Тому виникла ідея розташувати нові артилерійські кошари на площі Св. Юра, або ще краще — опанувати для цієї мети гору Вроновських, бо звідти „...можна стріляти на місто як з луку...“. Широке плато на горі з трьох сторін стрімко обривалось, сусідство Пелчинського ставу передбачало забезпеченість водою, в разі невдачі та відступу — Стрийський тракт недалеко, а сама гора є малозаселена і майже незабудована, отже — для викупу території не знадобиться багато коштів. Це, напевно, найбільше сподобалось віденському керівництву, яке із сумою 150000 зл. видало наказ про згоду... І в 1852 р. будівництво розпочалося.

Проте, з купівлею території на горі Шембека справа затяглась. Родина Вроновських не годилась відступатися від давньої родинної посілості. Правдами і неправдами, але в 1856 р. військо нарешті оволоділо цими ґрунтами і змогло продовжити спорудження ансамблю. Його було розплановано під впливом французької бастионової школи як раніше згаданий укріплений табір або фортову фортецю за оборонною системою, найсучаснішою у фортифікаційній практиці Австрії сер. XIX ст. Термін „цитадель“, прийнятний в даному випадку також тому, що тут мстилась бойова садиба командування і в'язниці. Хоча, теоретично, існування цитаделі передбачає наявність твердині, ядром якої має бути власне цитадель.

Табір розташувався на широкому плато, яке охоплює вершини трьох гір: Калічої, Пелчинської, Шембека (чи то Вроновських). В центрі розмістилась потужна триповерхова будівля кошар, яка одночасно служила казематом і була розрахована при необхідності на обслуговування артилерії. В плані вона ангулово заломана на два крила, фланковані чотирикутними артилерійським вежами, здатними до самостійних бойових дій. Сполучення між кошарами і вежами здійснювалось за допомогою підземних ходів або легких мурованих галерей на рівні другого наземного поверху. Вся складна споруда викладена з червоної нетицькованої цегли з розшиттям швів у тон цегли, оточена ровом і земляним валом, який в наш час знівелювався. Ангуловий залом звернений фронтом в бік Пелчинського ставу. Він мав витримувати артилерійський вогонь з південно-західних височин. В межах кошар, з боку їх внутрішнього залому знаходився широкий центральний плац; оточений з чотирьох сторін одноповерховими кошарами простої конструкції, з доповненням двох крил головних кошар, він мав замикатись на правильний шестикутник витягнутої вздовж головних кошар форми (але в реальному виконанні правильність форми порушилась). В такий спосіб сформувалось укріплене ядро. За

полігональною системою фортової фортифікації ядро оточують форти зовнішнього оборонного обводу. В умовах наявного рельєфу виявилось достатнім спорудити чотири сталі артилерійські форти самостійної окружної оборони: два потужніших, звернених на місто, і два менш потужних, звернених на Вулицькі горби і Пелчинський став. Ці два спрямування підтримані й розташуванням видовженого ядра, яке розітнуло територію табору на два плацдарми; при цьому фланкуючі головні кошари чотирикутні вежі зайняли місце в кільці оборони, утвореному вищезгаданими фортами. Осередками фортів стали круглі максиміліанські вежі найрозвинутішого різновиду артилерійських веж Монталамбера, найбільш стосовних фортифікаторами Австрії сер. XIX ст. Двоповерхові вежі з терасами (пізніше вкриті дахами), зведені також з червоної нетинькованої цегли, містять склепінчасті приміщення з вентиляцією для артилерії і окремо — для складів амуніції. В південній і західній вежах поверхи сполучаються розташованими в сердцевинному стержні вузькими гвинтовими сходами; в більш потужних вежах на півночі і сході, які контролювали центр, сходи оббігають сердцевинний стержень і є широкими, що значно розширює бойовий обвід позиції, і пологими, що робить можливим транспортувати зброю і припаси сходами, а не через отвори у склепіннях, як у південній і західній вежах. В доповнення до веж форти посідають високе обвалування; його внутрішні майже вертикальні ескарпи викладені гладко обробленим каменем. Доступ до веж і головних казематів здійснюють ззовні підйомними містками, а зсередини — з допомогою підземних бетонуваних коридорів, мережа яких завжди утримувалась у таємниці. Схили пагорбів, забезпечені на вінці земляною фортифікацією, утримувались позбавленими густої рослинності, а от саме плато було щедро засаджене розложистими каштанами, акаціями й шпильковими, що, згідно припису, мусило маскувати фортечні дороги. Гарнізон фортеці налічував 400-500 чоловік проти 12 тис. війська в місті, яке квартирувало в окремих пунктах довкола цитаделі, створюючи другий бойовий обвід згідно зі схемою кільцевої фортової оборони, або туди ж таки твердиню довкола цитаделі. Щоправда, це було влаштовано не в такий „екстравагантний“ спосіб, як у вищезгаданих західноєвропейських взірцях, а доволі дешево — за рахунок перетворення на укріплені позиції колишніх монастирів чи садів.

Хронологія будівництва та реконструкції оборонних споруд міста Львова

арсеналу Сенявських. Архітектор П. Гродзицький [арсенал Сенявських був чинний до кінця XVII ст.].

1641 Збудовано костел кармелітів червечикових. Добре захищений, він мав бути примурованим до міста [цього не зробили].

1642 (1641 — ?) Прорубано ордену кармелітів „Хвіртку Нову“ (згодом — „Босаяцька хвіртка“).

1646 Будівництво Руської брами (будівничі — В. Келар і М. Поправа).

Завершено будівництво Королівського арсеналу. Архітектор — П. Гродзицький.

1647 Інженер Яків Боні „муніцію навколо міста на пергаменті описав“.

1648 15 жовтня Здобуття Високого Замку полковником М. Кривоносом. [... Львов, боронячися, передмістя сами спалили всі округом. Воду отняли були козаки, рури поперетинавши. Замку Високого добули і люд вистинали...]

Під час облоги Львова військами Б. Хмельницького монастир Кармелітів взято штурмом і спалено.

1648; 1655 ... Передміщанам доми попалено, а інші на фортифікацію міста розібрано ...

1652 Муніципальна влада розпочала відновлювати старі фортифікації. Ф. Гетконт знову виконав проект укріплень міста [ступінь реалізації цього проекту невідома].

Андреа дель Аква провів роботи по львівських фортифікаціях [які — невідомо].

1654-1655 Монастир Св. Онуфрія перетворено на оборонну твердиню.

1655 Андреа дель Аква споруджує башту над Краківською брамою. Пізніше її називали „Дельаквиною“ баштою.

1664 Звіт комісії: „Замок Львівський пустий, руйнується“.

1666 Під час ревізії згадано 17 веж: 1 — Золотарів (за Низьким замком); 2 — „пуста віддавна“ (мабуть, колишня Крамарів); 3 — Кушнірська (над Краківською брамою); 4 — Калитників (раніше — Милитарів); 5 — Мечників; 6 — Ткачів; 7 — Сідлярів і Шапкарів; 8 — Медо- і Пивоварів; 9 — Римарська; 10 — Мулярська; 11 — „Хвіртка нова“; 12 — Токарів і Поворозників; 13 — Шевська; 14 — Гончарська; 15 — Галицька брама; 16 — Гарбарська; 17 — Бондарська.

Реляція бургомістра Анчовського на рахунок руїни веж.

1668 Згадка про те, що висота [...] мурів сягала приблизно 10 ліктів (до 6 м).

1670 Мури, рови завалені, поруйновані.

Як і передбачав Анчовський, Шевська вежа завалилась.

1672 Споруджено наріжний Королівський Белюард, який був скоріше перешкодою, ніж допомогою при обороні міста.

Під час турецької облоги вежа Корнятка — сильно пошкоджена (згорів верх). Пізніше — зведено четвертий ярус і барокове завершення башти Корнятка (архітектор П. Бебер).

Яничари рили на узбіччі Калічої гори окопи і з них обстрілювали середмістя за мурами. Окопи — турецькі шанці. Передмістя ворогами спалено.

Високий замок здобули турки, після чого він втратив своє оборонне значення, і, залишений без нагляду, почав руйнуватися.

Звіт: „Обидва замки в руїні...“.

1672-1685 Монастир кармелітів (який вище Порохової башти) — обгороджено мурами.

1674 Бернардинський монастир остаточно оточено муром і валом.

1675 Я. Беренс обновили споруди Високого Замку і оточив їх земляними шанцями.

1677 Король запровадив великі податки. Ці кошти йшли на фортифікаційні потреби [Львова зокрема].

1678-1682 Я. Беренс розпочав будову земляних фортифікацій нової системи. Почали сипати вал від костелу Кармелітів босих — поза костел кармелітів взутих.

1683 Згадки гумористичні про вежі „Ляхмановича“ та „Малодоброго“ (тобто ката).

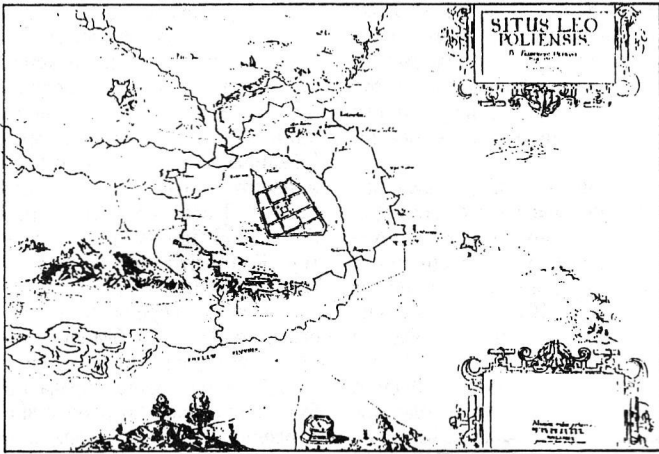
1691, 11 лютого Станіслав Яблоновський укріпив передмістя.

Мирослава ЮРЧАКЕВИЧ

На малюнках П. Гранкіна — III форт і в'їзна брама львівської цитаделі, стан 1998 р.

Продовження на стор. 29

Фортифікатори Львова 15-17 ст.

План укріплень Львова Ф. Гетканта

На цьому місці мова йтиме не про історію розвитку та аналіз львівських фортифікацій, а про їх творців-інженерів-фортифікаторів та будівничих, які працювали у Львові з XV по XVIII ст. Здебільшого це були королівські інженери та геометри, яких прислав до Львова для проектування укріплень сам король, рідше по них зверталася рада міста.

Відомо, що середньовічне ядро сучасного Львова, закладене на регулярній основі, сформувалося в середині XIV ст., а його фортифікаційна система в цілому сформована близько середини XV ст. Роботи по укріпленню міста тривали постійно ще протягом трьох століть, але вони мали характер підсилення, чи покращення та вдосконалення „муніції“, в залежності від удосконалення засобів ведення війни та збройового арсеналу.

Починаючи з XIV ст., нове місто було оточене однією високою стіною з двома брамами — Краківською та Галицькою. На початку XV ст. почали зводити друге кільце оборонних мурів, так звану зовнішню або низьку стіну. Саме тоді, у 1418 р. вперше зустрічаємо імена майстрів, які споруджували укріплення. Біля мурів і башт працювали майстри переважно німецького походження — Йоган і Юденотер з челядниками, керував будовою башти бургомістр Йоган Травтеррвейдін. Зміцненням ровів керував якийсь Ванденштейн. Ці роботи продовжувались до середини XV ст. Чи згадані майстри були також проєктодавцями, чи тільки виконували чужі ідеї — невідомо.

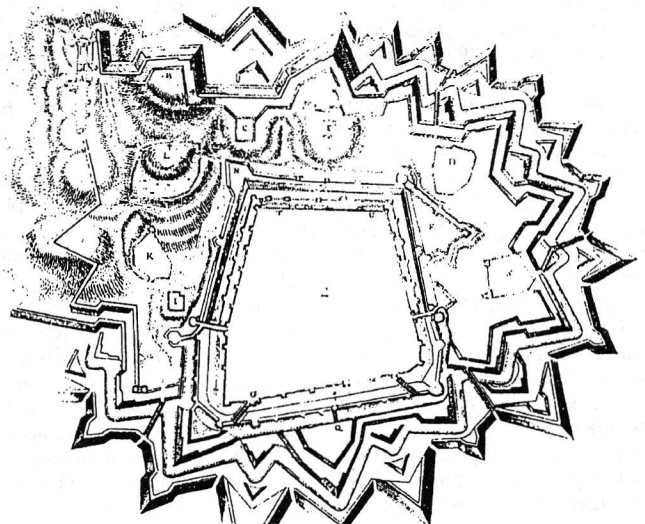
Імена вишколених фахівців інженерів-фортифікаторів вперше зустрічаємо у Львові тільки наприкінці XVI ст. У 1589 р. сюди прибуває відомий італійський архітектор, венеціанець, будівничий нового міста Замостя, Бернардо Морандо. Цього архітектора канцлер Ян Замойський прислав на прохання львівських райців, які побажали укріпити своє місто. Йшлося про будівництво земляних укріплень — шанців. Разом з архітекторами до цієї роботи Замойський відрядив свого грабаря Панька, як видно з імені, українця. Крім шанців, які Б. Морандо спорудив під Високим замком, він виготовив проєкт оборони цілого міста. Крім Львова Морандо разом з канцлером Замойським виїздив до Проскурова (тепер м. Хмельницький) і Кам'янець-Подільського. Поїздка цього відомого архітектора до згаданих міст, треба думати, була не випадковою, а пов'язана з якимись будівельними чи фортифікаційними роботами у цих містах. Щодо львівських шанців, будованих Бернардом Морандо, то вони, на жаль, не були тривкими, бо, як видно з документу 1607 р., швидко засунулися. Причиною цьому був піщаний ґрунт під Високим замком і те, що шанці не були укріплені кам'яними шарпами.

Наступним після Морандо інженером-фортифікатором, який навідав Львів, був болонець Авреліо Пассаротті. На початку XVII ст. передміщани Галицького передмістя, які разом з передміщанами Краківського передмістя виконували свої повинності по підтримці міських укріплень і які по-

стійно першими наражалися на небезпеку від ворожих нападів, вирішили укріпити свою територію. Бажаючи мати автономні фортифікації, передміщани у 1607 р. звернулися у цій справі до короля і навіть випросили в нього привілей. Король негайно прислав свого будівничого Аврелія Пассаротті, щоб той виміряв „плянту муніції“ і здав йому реляцію. Наприкінці місяця лютого того року Пассаротті прибув до Львова разом з королівським комірником Шимоном Дзіковським, щоб „модель і візерунок муніції учинити і плянту куди вона повинна йти, начерк зробити“. Одночасно король повідомив гетьмана Станіслава Жолкевського, щоб той доглянув цієї справи. Будівничий зразу приступив до роботи. Як видно з пізнішої реляції львівського райці Томи Барча від 20.VIII.1614 р. А. Пассаротті зробив три варіанти начерку укріплень Галицького передмістя, а також три варіанти начерку укріплень Галицького передмістя і, здається, три моделі їх вигляду, але ні один з них не був реалізований через свої гігантські масштаби і дорожнечу. На проєкті Пассаротті довжина мурів становила 8610 ліктів, крім того, на мурях було заплановано 18 башт. Згідно з цим планом вал мав бути широкий 100 ліктів, високий 30 ліктів, а при баштах — 60 ліктів. Враховуючи тодішню територію Галицького передмістя, цей гігантський проєкт, згідно реляції райців, не зміг б реалізувати не тільки місто своїми коштами, але й

уся Річпосполита, як би того хотіла. Вартість проєкту Пассаротті становила 1670368 зол., крім мулярів, гармат, пороху, куль тощо. У тому ж році А. Пассаротті написав львівським райцям листа, у якому виклав свої міркування щодо ситуації міста і його оборони. Цей лист зберігся у тогочасному повідомленні з італійської на польську мову, автора першого історичного опису міста Львова Яна Алембека (Альнпека). Пассаротті, будучи вихованим на засадах нової ренесансової фортифікаційної системи, критикує в листі міські укріплення, які „є збудовані згідно старого звичаю“, і вважає, що вони не надаються до ефективної оборони. Хоча уже й почали копати фундаменти для однієї із запланованих башт, проєкт Пассаротті не був прийнятий. Як пам'ять про себе він залишив нам гравюру з видом Львова, надруковану у книзі С. Брауна і А. Гогенберга, що вийшла у Кельні в 1618 р.

Дещо пізніше комісія вищого рангу, до якої входили такі імениті особи як римо-католицький архієпископ Андрій Прухницький, воєвода троцький Олександр Хоткевич, гетьман польний коронний воєвода кнївський Станіслав Жолкевський, каштелян волинський Ян Лагодовський, воєвода руський Ян Данилович, суддя земський львівський Йосиф Нарайовський і секретар королівський Самуїл Торчевський, оцінивши проєкт Пассаротті, дійшла висновку, що реалізувати його неможливо з наступних причин: 1. Міс-

План бастионних укріплень Я. Беренса

ця; 2. Коштів; 3. Оборони. Щодо останнього пункту, то це вимагало: 3500 людей для роботи, 60 гармат до вежі башт, 500 гаківниць, 40 баб, 40000 центнерів пороху, 800000 куль на рік. Зрозуміло, на такі кошти місто спромогтися не могло.

Визнавши неможливим для реалізації проект Пассаротті, король у наступному 1608 р. присилає до Львова іншого інженера-фортифікатора — Теодія Шемберга (Шомберга). Шемберг прибув сюди 16 листопада з челяддю з п'яти осіб. У Львові він пробув лише один тиждень. Оглянувши проект Пассаротті і ситуацію на місці, він визнав потребу укріплення не Галицького, а радше Краківського передмістя, починаючи від церкви св. Юра. Натомість Галицьке передмістя радив знести. Проекту, через брак часу він не зробив, бо, цитуємо документ, — „до чужої землі виїхав“. Куди конкретно — не відомо. У 1620 р. він працює на укріпленнях Кам'яця-Подільського. Перебуваючи у Львові, Т.Шемберг укріпив лише церкву св. Юра, розташовану на західному узгір'ї. Звідси він їздив до Жовкви до гетьмана Ст. Жолкевського, можливо у справі муніципії новозаснованого міста.

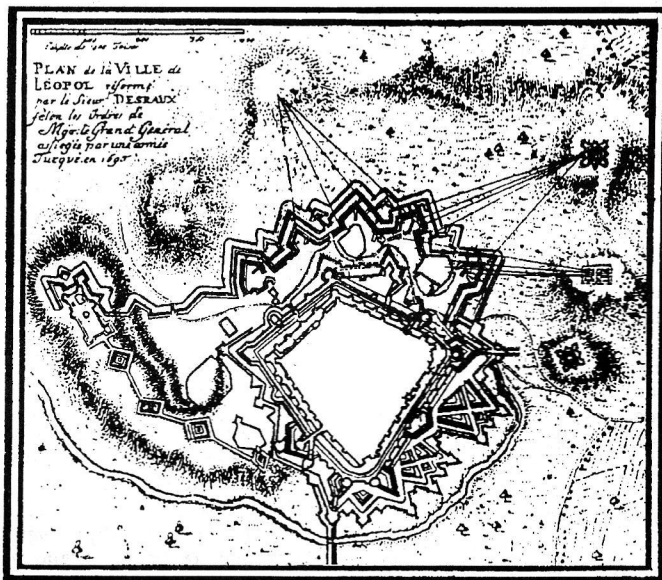
Побачивши неспроможність реалізації проектів Пассаротті і Шемберга, міський уряд під тиском короля у 1614 р. доручив будівничому Павлові Римлянину, передміщанинові цього ж Галицького передмістя, виготовити свою „делінеацію і модель“. Доручення райців П.Римлянин виконав разом з будівничим Амбросієм Прихильним і Войцехом Капіносом (Зичливим). Хоч його проект був значно менший на цілих 1683 лікт від проекту Пассаротті, все ж до виконання не надавався. Тоді було вирішено звернутися за порадою до гетьмана Жолкевського. Той порекомендував королівського ротмістра Миколу Руцького, який добре розумівся на фортифікаціях. Руцький, оглянувши львівські фортифікації, зауважив, що краще старі мурі боронити, ніж нові будувати.

У тому ж році синдик Львова Станіслав Кристанович поїхав до Варшави відстоювати проект Римлянина. При зустрічі з королем, останній поцікавився, у якому стані монастир Марії Магдалини, чи костел уже змуруваний. Синдик відповів: „костел дерев'яний, але сам кляштор почато мурувати“. Вказівка документу на те, що костел Марії Маг-

далини у 1614 р. був дерев'яним, є дуже важливою для датування цієї пам'ятки.

З огляду на безпеку міста король не рекомендував мурувати будинку на цьому місці. Настоюючи на проекті Пассаротті, король спитав синдика, який проект він відстоює. Кристанович сказав: „той, котрий від райців“, тобто Павла Римлянина і його команди.

У 1615 р. король прислав до Львова третього геометра — Вільгельма Апельмана. Той провів ревізію міських укріплень і зробив проект фортифікації. Згідно з цим проектом скульптор Гануш фон Блок виготовив модель „муніципії“ на двох таблицях — одну для міста, другу для короля.

План інженера Десро

Отримавши від міста гонорар в сумі 30 дукатів і на додаток візок магерівської роботи, 25 ліпня цього року Апельман покинув Львів.

Декілька разів приїздив до Львова з Варшави королівський інженер, один з авторів фортеці Кодак на Дніпрі, Фридерик Геткант. Першого разу він побував у Львові на початку XVII ст. в справі оборонних мурів бернардинського монастиря, який тоді знаходився у процесі будівництва. Він дав оцінку вже готовим планам і сам на місці виконав необхідні обміри. Повторний приїзд Гетканта відбувався у 1634 р. На цей раз передміщани Галицького і Краківського передмість об'єдналися, і Геткант своїм проектом мав охопити обидва передмістя величезним кільцем фортифікацій. У вересні 1635 р. він виконав план міста Львова з околицями, з нанесенням на нього нових укріплень (оригінал цього плану зберігається

в Крігсархівет у Стокгольмі. До його реалізації чомусь знову не дійшло. Втретє бачимо Гетканта у Львові в 1652 р. Саме тоді муніципальна влада приступила до обнови старих фортифікацій. Геткант знову виконав проект укріплень міста, за що з міської каси отримав 300 зол. Наскільки був реалізований проект — невідомо.

У тому ж 1652 р. якісь роботи по львівських фортифікаціях виконував інженер Андреа дель Аква, будівничий замків у Бродях і Підгірцях на Львівщині. Що конкретно виконав — не відомо, але за свою роботу отримав 150 зол.

Наступний приїзд Андреа дель Аква до Львова відбувся

З інших фортифікаторів необхідно згадати Павла Гродзицького, генерала артилерії, який у 1633 р. оглядав міські вали і робив їх обміри, а в 1639 р. збудував новий арсенал, званий королівським.

Останній з відомих інженерів-фортифікаторів, що постійно проживав у Львові наприкінці XVII ст., який після Яна Хржановського став його командантом, був лютеранин Ян Беренс. З його конкретних робіт знаємо, що укріпив монастир Кармелітів босих на узгір'ї зі східної сторони міста. За порадою короля Яна Собеського розпочав будову земляних фортифікацій нової системи, але ця дорога справа не була докинчена. Цю роботу він проводив у 1678-1682 рр., починаючи сипати вал від костелу Кармелітів босих аж поза костел Кармелітів взутих. З цього часу походить недатований, але підписаний Яном Беренсом план укріплень міста (зберігається у Львівському історичному музеї).

Здається, останнім проектом удосконалення укріплень був проект інженера — француза Десро, — датований 1695 р. Поштовхом для його виконання був останній напад татар на Львів у лютому цього року (цей проект також зберігається у Львівському історичному музеї).

Вище мова йшла про фахових інженерів-фортифікаторів, чи, як їх ще називали, — геометрів, які перебували на королівській службі. Тепер подаємо кілька імен львівських будівничих, які своєю працею зводили міські укріплення. Декілька з них вдалося виявити з активих книг львівського магістрату.

З цих же активих книг відомо, що з 1533 по 1535 р. будувалася так звана Струмилова башта, чи бастея (pro-rignasuli) коло бернардинського костелу. Фундаменти на неї закладав і мурував майстер Войцех Сорочек та Іван Волошин. Більше про них нічого не відомо (фундаменти цієї бастеї на вул. Валовій коло бернардинського монастиря виведені і протрасовані у 1985 р.). У 1538 р. будується інша башта, як зазначено в документі „навпроти Волоського шляху“, тобто у напрямку початку вулиці Зеленої. Ця башта стояла до кінця XVIII ст. з південної сторони бернардинського костелу. Її можна побачити на акварелі з 1795 р. (Колись — у збірці Павліковських). Це була прямокутна в плані з двома ярусами бійниць споруда, яку звали „Бастея бернардинська“.

На її спорудженні працював майстер-будівничий Лука з Пряшева (прийняв міське право у 1539 р.). Цей же майстер Лука будував башту навпроти Сокольницької вулиці (тепер вул. Коперника), яка була закінчена у 1542 р. Принагідно нагадаємо, що будівничий Лука працював не тільки у Львові, але й у Луцьку на Волині. Згідно з контрактом, складеним з луцьким єпископом Юрієм Фалдьчевським, він споруджував королівський палац і інші будівлі в луцькому замку. Інший львівський будівничий на ім'я Тома, у 1543 р. закладає фундаменти бастії малої (progrugnasculi minoris) коло костелу Бернардинів при Галицькій брамі. Йдеться про меншу круглу башту при барбакані Галицької брами.

Дещо пізніше, у 1602 р., заклав фундаменти і мурував башту, звану „Корнякта“ або „Константина“, поруч з кос-

телом Єзуїтів, Войцех Капінос, один із будівничих Успенської церкви у Львові. Свого часу (1598 р.) Корнякт позичив містові 1000 зол. і, не дочекавшись повернення, вирішив подарувати їх на побудову однієї з оборонних башт з умовою, що вона буде названа його іменем. Збудована Капіносом башта у 1608 р. була прикрашена гербами Львова і Костянтина Корнякта роботи архітектора і скульптора в особі Андрія Бемера. Капінос, як було згадано вище, разом з Павлом Римлянином брав участь у вимірі фортифікації міста.

Коли у 1626 р. велося будівництво нових укріплень на Галицькому і Краківському передмістях, посилювалися і мурувалися вали, на їх спорудженні працював будівничий Іоанн Покорович, син архітектора італійського походження Адама де Лярто, званого Покора. Ця нова „муніція“ по-

чинялася від костелу Марії Сніжної, і саме там заклали нову башту, яку мурував Покорович разом з Войцехом Капіносом, званим Зичливим. Як видно з архівних джерел, Покорович постійно працював на спорудженні укріплень разом з іншими будівничими, але під його, як старшого майстра, наглядом. У 1638 р. Покорович названий „munitionis civitatis geometra“ (геометр від міських укріплень).

На завершення згадаємо ще одне ім'я львівського будівничого, пов'язане з конкретним оборонним об'єктом. У 1646 р. почалося будівництво нової Руської брами, що була на осі вул. Руської зі східної сторони міста. Над цією брамою була вежа, а також житлові приміщення на другому ярусі, тобто частина будинку під сучасним № 20, що примикала до оборонного муру. Цю браму, матеріал для якої брали з каменоломів у Голоську та

Кривчицях під Львовом, будував Войцех Келар з челяддю, за що отримав згідно з контрактом 518 зол. У наступному році на цій Руській брамі працював будівничий Микола Поправа.

Звичайно, тут згадані не всі майстри-будівничі, або, по-сучасному, архітектори, які працювали на міських фортифікаціях, а лише ті, яких вдалося виявити з документальних джерел. Будовані і підтримувані ними укріплення проіснували до XVIII ст., поки не втратили своєї актуальності і не прийшли до упадку. А занепадати вони почали уже наприкінці XVII ст. За розпорядженням губернії у 1777 р. приступили до їх розбирання.

Володимир ВУЙЦИК
(передрук з
Вісника інституту
„Укрзахідпроект-
реставрація“, №2)

Хронологія будівництва та реконструкції оборонних споруд міста Львова

1693-1698 Монастир Св. Онуфрія обведено мурами з бійницями.

1695 Інженер Десро подав проект удосконалення міських укріплень.

1695 (березень); 1696 (лютий) Згадуються деякі суми, асигновані на відновлення і реставрацію укріплень.

кінець XVII ст. Поблизу монастирів бернардинів, кларисок, босих та червечкових кармелітів наприкінці XVII ст. з'явилися додаткові земляні вали [бастіони].

Коштом Яна Собеського реконструйовано Королівський белоард.

Ян Беренс укріпив монастир кармелітів босих на узгір'ї зі східної сторони міста.

поч. XVIII ст. Міська людвигарня існувала між мурами Галицької брами.

1702 Закінчено будівництво вежі при костелі єзуїтів.

1703 Комендантом Лігензою розпочато будівництво Замкового рavelіну [роботи не закінчено].

1704 Міський арсенал спалено під час нападу шведського війська.

Високий Замок став легкою здобиччю для нападників (зафіксовано великі руйнації).

Порохова вежа знищена під час нападу шведів.

Після шведської навали 1704 року оборонні стіни вже суттєво не відбудовувалися (?).

1706 Міський арсенал відбудовано.

1712 Військовий комендант Ян Міхал Копенгаузен провів ревізію міських укріплень, де відзначив занедбаність і „запаскуденість“ мало не всіх оборонних споруд. Окрім того, склав плани укріплень і подав їх магістратові з проектами нових фортифікацій.

1718 Початок спорудження костелу сакраменток (мав оборонне значення).

1726-1727 Зроблено реставрацію мурів з „залізного фонду“ (але тільки латання без всякого значення).

1727 Згадка про діри в башті Краківської брами.

1734 Зведено дзвіницю (вежу) при Бернардинському комплексі.

1739-1745; 1729(?) Споруджено костел тринітаріїв (мав оборонне значення).

1750 (1770 ?) Молодшим лейтенантом австрійської армії Жаном Детчем виконана карта, призначена для вивчення міста Львова як об'єкту нападу [... основний акцент цієї карти — на оборонних спорудах].

1753 Пацифістичні настрої привели до того, що місто продало всю артилерію Михайлові Радзивілові.

1756 Згадка про те, що „Мури від давності і води — дуже зруйновані і вальються, башти розвалюються“.

1758 Згадується вежа Стара (із західного боку) — ?

1763 Встановлено, що укріплення вже розсипаються.

1764-1758 Проводяться значні фортифікаційні роботи на східному відтинку.

1765 Опис Низького замку з ілюстрації Львівського староства ... (все понищено).

1772 Зруйновано мур скарповий.

1777 Початок розбирання мурів довкола середмістя. Роботи велись під керівництвом Клеменса Фессінгера. Знесли брами. Високий Замок зруйновано.

... Через кілька років розібрали західні стіни та вежі. Вали засаджено деревами.

Даніел ван Губер накреслив детальний план Львова.

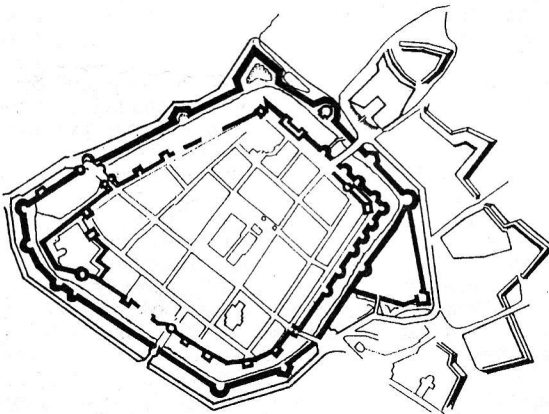
1778 17 грудня Проведено акт оцінки оборонної башти і муру поблизу Краківської брами.

1779 23 квітня Згадується пожежа вежі Корнякта через попадання блискавки.

1784 Галицьку браму розібрано.

1799 Згадується зовнішня бастія проти Кармелітського монастиря [Порохова вежа ?].

У південну стіну Міського арсеналу вмуровано пам'ятну плиту 1655 року з гербами Львова, Собеських і Яблонських

Реалізована частина зовнішніх укріплень Львова

Як горілка Львів боронила

„Nulla in parte mundi cessat“ (немає у світі місця, де би не пиячили) — стверджує латинська приказка. Львів ніколи не становив винятку з цього правила. І хоч ще у травні 1621 р., під час урочистостей на честь канонізації св.Ігнатія та Ксаверія „Бахус, що свій великий кубок тачкою перед собою віз, разом з п'яними вакханками, возним вигнанцем був оголошений і за брами вивезений“ (Зиморович), та це було тільки демонстративною акцією. Місто, котре вперто відстоювало підтверджене королівськими привілеями право виробу і шинкування алкогольних напоїв, центр торгівлі східними винами, ніколи не було взірцем тверезості.

Але людство давно навчилося визискувати свої власні вади і обертати їх, бодай частково, на потреби суспільства. Податки від виробу та пропінатії алкогольних напоїв були одними з основних джерел міських доходів. З-під зелених віх і вінків, якими значили шинки, золоті струмені у формі розмаїтих податків впливали до обох міських кас — королівської (cassa regalis) і міської (cassa civilis). А королівська каса була призначена „тільки на саму муніцію (укріплення) міста, особливо на поправу цейгаузу, брам, башт, мурів, валів, перекопів, і на виставлення нових муніцій, через що деколи касу називали „фортифікаційною“.

Серед податків, які напливали до фортифікаційної каси, перше місце належало найстарішому, т.зв. чоповому (terragium), акцизному податку, введеному у 1479 р. для оплати найманих рот у війні з хрестоносцями. Як свідчить назва (від чопа, який треба витягнути з бочки, перш ніж розливати напій), спочатку його платили тільки шинкарі у розмірі 1/18 ціни. Але з часом чопове почали сплачувати і від вару пива і меду, від котла горілки, від бочки і куфи, привозного вина і пива. Королі і сейми досить рано почали практикувати цілкове призначення чопового на львівські фортифікації. У 1505 р. посланці міста Миколай Арнест, Миколай Тичка і магістр Михаїл з Корчина привезли з сейму привілей звільнення від мита і двоквартальну даровизну чопового під умовою використання цих грошей на ремонт міських мурів. На ці ж потреби призначив у 1523 р. король Зигмунт I половину чопового, яке збирали у Львові, і доручив збирати цей податок міській раді (до цього чопове збирали підвоєводи). У 1580 р. місто дістає право збирати по 15 грошей від бочки грецьких, і по 7,5 від бочки угорських і волоських ван, які привозили до Львова на фонд укріплення міста. Сейм 1650 р. призначив чопове за 5 років на на праву фортифікації Львова, а коли виявилось, що ці гроші неможливо зібрати у повному обсязі, сейм 1653 р. ухвалив оплатити найману залогу міста, а у наступному році знов постановив обертати чопове на фортифікації Львова. Подібні ухвали приймалися і на сеймику Руського воєводства у Вишні у 1664, 1684 і 1685 р.

Треба відзначити, що не завжди ці

гроші використовували за призначенням. Король Зигмунд III декретом з 1621 р. суворо нагадував містам Волинського і Руського воєводств, в тому числі і Львову, аби міські доходи „не на будь-які приватні потреби, а на забезпечення доброго правління і фортифікації ... були обернуті“. На Сеймику 1641 р. у Вишні відзначали, що міські райці, „що хотіли, віддавали про libitum suo, а долишок обертали in privatum usum“, за що їх притягали до відповідальності перед скарбовим трибуналом. Не лише зловживання було і при поборі грошей за право виробу і пропінатії горілки, виключену монополію на які дарував місту 1537 р. Зигмунд I. Коли Мартин Кампіан у 1628 р. зібрав ці гроші за 7 років у сумі 7377 зл., про які „ніхто і куситися не смів“, то проти нього виступив міський патриціат, який зник обертати ці гроші на власні потреби. Кампіан мусив захищатися, що за зібрані суми „мури від бернардинів цеглою, щоб не гнили, обклав, цейгаузи і галереї згорілі перекрив [дахами], ... другі мур досить міцний і високий від Галицької брами аж до Сокольницького мосту з фундаментів вивів, башту валову на Краківському передмісті тесаним камінням з ґрунту до гори вивів, паркани розібрані, башти у Краківської брами і Зимноводського млина пообдирану і башту Струмилову спалену направив“. Але результатом процесу міста проти Кампіана стало падіння останнього, і побор горічаного податку зіграв у цьому свою, хоч і не основну, роль.

Виключно на фортифікації був призначений податок званий „шележним“, який був введений рескриптом короля Яна III Собеського з 17.08.1677. Він набирався від напоїв, які привозили до Львова і тих, що у Львові вироблялися, у розмірах: від вару пива 10 зл., від півбочки меду прісного 5 зл., меду сиченого 1 зл. 20 гр., від 100 кварт горілки 2 зл., від бочки привозного пива 20 гр., від бочки вина 10 зл., від бочки мальвазії 24 зл., від продавця і покупця горілки від 100 кварт по 15 гр. з кожного. Утворений цим податком т.зв. шележний фонд був джерелом фінансування фортифікаційних робіт, які проходили у 1678-1682 рр. під керівництвом Яна Беренса. З цього ж фонду фінансувалася і остання значна реставрація львівських укріплень у 1726-1728 рр. Пізніше на ці роботи призначали різні суми з чопового і т.зв. четвертого гроша, але зубожіле місто вже не було у змозі ані проводити роботи, ані платити усі податки. Сеймик 1769 р. відзначив надзвичайно малі доходи від пропінатії. Це міщани пояснювали тим, що під час штурму барських конфедератів при нагоді „багато куф повиливали, інші порозтягали, а міських сторожів бито, ... ті зі страху ховалися, а так багато крадіжок в горілці наступило, і звідти десес в міських доходах“. Навіть горілка не допомагала — місто було в руїні.

Крім власне фортифікаційних робіт, гроші з чопового, шележного і т.н. йшли на закупи зброї, амуніції і про-

Залишки бастей Низького муру в пивному барі „Під вежею“
Рис. П.Гранкіна

віанту для міста.

Прибутки від торгівлі вином були джерелом величезного маєтку Костянтина Корнякта, котрий власним коштом збудував вежу на східному боці міських укріплень. Надання права пропінатії Зигмунтом III передміщанам Галицького передмістя було мірою заохочення їх до будови фортифікації навколо передмістя (1635 р.). Але все це — тільки посередній вплив алкоголю на оборону міста. Деколи самі міцні напої ставали засобом оборони.

Ще у лютому 1588 р., під час приїзду до Львова короля Зигмунта III, до міста прибули запорозькі козаки під проводом князя Костянтина Ружинського, у кількості 1700, які йшли на підмогу королеві у війні проти Максиміліана Габсбурга. Тоді місто виділило „заради спокою від тих козаків, що по передмістях стояли, ... два барила мальвазії від пана Станіслава Ансерина за 32 золотих“. Цей прецедент був повторений під час облоги Б.Хмельницького, коли горілка становила велику частину міської контрибуції. „Лонгерія може тільки сказати, які видатки поносила, коли великі барила горілок, медів, півбочки, вина півкуфи, мальвазії і пертициментів баклаги, ненаситне хлопство ...тут в місті поликало, а потім знову на передмістях, де мали станції свої брали і переносили“, — бідкається у своєму щоденнику регент громади Андрій Чехович. Вкуп міста становив 365,429 зл. готівкою і товарами, а разом з горілкою і іншими алкогольними напоями і забраною на передмістях худобою — 546.076 зл. Про кількість витраченої горілки свідчить дорожнеча, яка після того запанувала у місті: „Горілки гарнець за 12 зл., а один золотий перед тим було ... Пива, що за півторак гарнець, треба було дати 12 грошей, а під час і 15“ (Чехович). Але результатом стало зняття облоги.

Так горілка Львів боронила.

Павло ГРАНКІН
Володимир ЧЕРНОВ,
Генеральний координатор
Фонду творчих споживачів
алкогольних напоїв

Хронологія будівництва та реконструкції оборонних споруд міста Львова

(герби зняті з розібраних міських стін і башт).

Кінець XVIII ст. Австрійська влада знесла міські укріплення. Низький замок понищено.

Початок XIX ст. Високий замок перетворився на руїну і його розібрано.

1800 Розібрано укріплення монастиря кармелітів (кінець XVII ст.)

1802 Понишені мурі Низького замку продано місту (їх розібрали).

1809 Оборонна роль укріплень Старого Львова закінчилась.

1820 На розкопаних оборонних валах східної сторони висаджено парк, що йшов від монастиря Бернардинів до стін монастиря Бенедиктинок.

... ? Після 1820 року знесено стіни та вежі.

1824 Реставрація Королівського арсеналу. Під час цієї реставрації знищено всі оздобі і написи.

1830 Вежу при костелі Єзуїтів розібрали як аварійну, залишивши від неї лише перший ярус.

1836 Залишки Пекарської вежі розвалено (для будівництва театру Скарбека).

1840; 1852-1856 (?) ; 1852-1854 (?) На місці старих турецьких укріплень Калічої гори австрійці споруджують оборонний комплекс Цитаделі.

1848 Обстріл центру Львова з Цитаделі [свідчення того, що споруди вже частково функціонували].

Під час бомбардування Львова значно понищено монастир Тринітаріїв.

1854 Розібрано вежу Римарську.

1854-1856 (?) Закінчено будівництво Цитаделі.

1859 Цитадель мала спрощену шестикутну форму 150x110 м. Вздовж південних куртин стояла триповерхова казарма і дві башти. Чотири висунуті на край пагорба башти системи Максимиліана, оточені глибокими ровами з контрескарпами і експланадами, об'єднувались валами в єдину систему. Південніше, на відстані бл. 1 км, насипано 3 форти — шанці системи полковника Франца Шоля, котрий вважається автором даної системи фортифікацій.

1869 Початок насипання кургану на Високому Замку (розібрано замкові мурі).

1870 Відкрито фундаменти Замку польського періоду.

1888 Збудовано 9 фортів [шанців] в 4 км від цитаделі.

1900 Знайдено підземний хід від Княжої гори до вулиці Гайдамацької.

1906 Відкрито бастею по вул. Братів Рогатинців, 32. Бастея (поч. XV ст.) входила у південне прясло Низького мурі. Виявлена при закладенні фундаментів будинку і заекспонована у його підвалі. Змурована з бутового каменю на вапняному розчині. Товщина мурі у нижній частині — 1,92 м, у верхній — 1,5 м, внутрішній діаметр — 5 м. Збереглися 2 яруси бійниць: у нижньому — 2 прорізи для фланкуючого обстрілу стін з білокам'яними ключовидними бійницями, у верхньому — 3 прорізи для фронтального обстрілу (бійниці розраховані на стрільбу з гаківниць — ?).

1912-1914 У радіусі 8 км від Цитаделі розміщено 11 фортів: Грибовичі I і II; Дубляни; Лисиничі; Винники; Сихів; Зубра; Соکیلники; Скинів; Рясна; З'явленська гора.

1925 При реставрації викопано частину мурі, що оточував Порохову вежу довкола.

1937 Львівське середмістя визнано пам'яткою.

1953 При реконструкції будинку інституту економіки на проспекті Леніна (теп. пр. Свободи) знесено частину (фрагмент) Високого мурі.

1954-1955 (?) ; 1953 (?) Реставрація Порохової вежі і Королівського арсеналу. Під час реставрації Королівського арсеналу відкрита передня фасадна стіна.

1955-1956; 1975-1978; 1984-1985 Науковцями інституту українознавства НАН України за участю спеціалістів регіонального інституту "Укрзахідпроектреставрація" проведено розкопки на Замковій горі.

1955-1956 Базуючись на матеріалах розкопок 1955-1956 рр., львівський археолог О. Ратич дійшов висновку, що на зламі XII-XIII ст. на Замковій горі існував князівський замок та

поселення міського характеру. Усередині 70-х років вдалося констатувати, що на самому краю плато гори наприкінці XII або на початку XIII ст. була споруджена кругла білокам'яна вежа. Зовнішній діаметр вежі — 8,4 м; товщина стін — 1,65 м; внутрішній діаметр — 3,1 м. У північно-східному куті до вежі примикали мурі такої ж як і вежа товщини, викладені з місцевого пісковика. Розчин мурів був вапняно-пісковий, з незначними домішками цементівки та деревного вугілля. Стіна зовдовжки біля 3 м збереглася тільки у північному напрямку. У східному напрямку стіну простежено на 5 м. У північно-західній ділянці плато простежено залишки оборонного валу, вимощеного великим камінням, коленим з місцевого пісковика, щоб запобігти сповзанню піщаного ґрунту. По гребені валу йшов частокіл завтовшки понад 20-25 см.

1970-1980 Протрасовано міські мурі навпроти Успенської церкви, на площі Івана Підкови та по вул. Валовій.

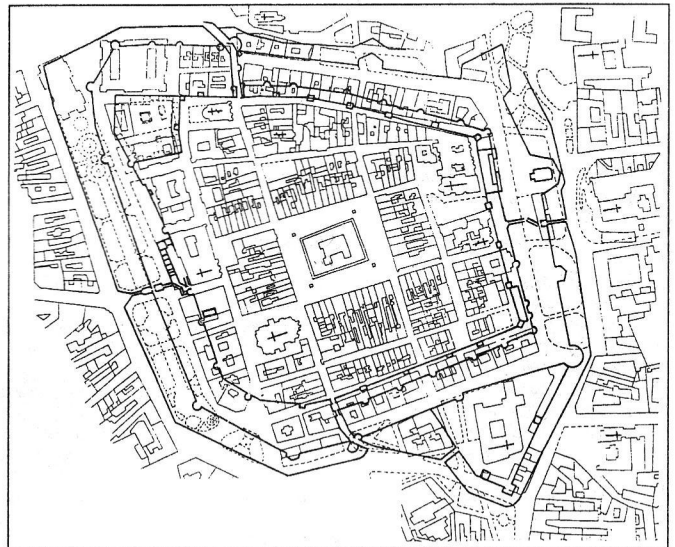
1973 Зняття тиньку з Порохової вежі. Відтворено бійниці.

1975 На підставі Постанови Ради Міністрів УРСР №297 від 12.06.75 був створений Державний Львівський історико-архітектурний заповідник. [Територія заповідника (приблизно 150 га) охоплює давньоруську та середньовічну частину Львова].

1976-1977 Реставровано оборонну стіну Бернардинського монастиря. Повністю відкрито і реставровано Глинянську вежу.

1977 Відкрита бастея по вул. Підвальной.

Відреставровано Глинянську вежу та оборонні мурі Бернардинського монастиря (автори-реставратори А. Новаківський та К. Присяжний).

Три ряди укріплень Львова XIV-XVI ст.,
„накладені“ на сучасну схему забудови

Закінчено реконструкцію площі перед Королівським арсеналом.

1979 Реставровано фрагмент Шевської башти.

1980-1985 Р. Багрій та О. Корчинський під час розкопок облизу церкви Вознесіння виявили рештки укріплень давньоруського городища.

1981 Закінчено реставрацію Міського арсеналу та вежі Токарів і Поворозників, при цьому відтворено верхні частини Високого мурі, протрасовано Шевську вежу і фрагмент Низького мурі.

1985 Протрасовано фундаменти Струмилової башти.

кінець 80-х Для побудови гаражів облвиконкому розрито єдиний уцілілий артилерійський бастіон з системи земляних укріплень XVII ст.

1990 Львівською обласною Радою прийнято рішення "Про історико-культурну заповідну територію м. Львова".

з **1992** Охорону пам'яток здійснює Управління охорони історичного середовища виконавчого комітету Львівської міської ради народних депутатів.

1993 Ухвалою Львівської міської ради народних депутатів були затверджені межі Історико-культурної заповідної території (площею понад 3060 га), в яку ввійшла практично вся історична забудова міста Львова.

ФОРТИФІКАЦІЇ ЛЬВОВА. Бібліографія

- Вуйцик В. Архівні джерела про перебування архітектора Бернардо Морандо у Львові // Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка.— Т. ССХХVII.— Львів, 1994.
- Вуйцик В. Державний історико-архітектурний заповідник у Львові.— Львів: Каменяр, 1991.
- Вуйцик В. Територіальний розвиток міста Львова (до 1939 р.) // Вісник ін-ту „Укрзахідпроектреставрація“.— 1997.— № 8
- Вуйцик В. Фортифікатори Львова XV-XVII ст. // Вісник ін-ту „Укрзахідпроектреставрація“.— 1994.— № 2.
- Гаврилова Э. Карта города Львова и ее развитие.— Львов, 1956.
- Гранкін П. Про водопроводи Єрейської ділянки середмістя. // Галицька брама.— 1997.— № 10-11 (34-35).
- Гронський Й. Будні середньовічного Львова // Жовтень.— 1983.— № 3; № 4.
- Гронський Й. Львівська Цитадель // Жовтень.— 1986.— № 6.
- Гронський Й. Оборонні споруди середньовічного Львова // Жовтень.— 1979.— № 6; № 7.
- Груневек М. Опис Львова // Жовтень.— 1980.— № 10.
- Грушевський М. Опис Львівського замку р. 1495 // Записки НТШ.— 1896.— т. XII.
- Ісаєвич Я. Найдавніший історичний опис Львова // Жовтень.— 1980.— № 10.
- Історія Львова в документах і матеріалах.— Київ: Наукова думка, 1986.
- Кісь Я. Соціальна боротьба у м. Львові у XVI-XVIII ст: збірник документів.— Львів, 1961.
- Кос Г. Ансамбль Успенської церкви. // Галицька брама.— 1995.— № 6.
- Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові.— Львів: Каменяр, 1991.
- Літопис Руський / перекл. Л. Махновець.— К.: Дніпро, 1989.
- Ліпка Р., Вуйцик В. Зустріч зі Львовом: путівник.— Львів: Каменяр, 1987.
- Логвин Г. Памятники искусства Советского Союза. Украина и Молдавия: справочник-путеводитель.— М.: Искусство, 1982.
- Логвин Г. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки.— К.: Мистецтво, 1968.
- Лукомська Н. Сади ансамблю церкви Св. Юра у Львові // Наукові зошити кафедри реставрації та реконструкції архітектурних комплексів Державного університету „Львівська політехніка“.— 1993.— № 1.
- Малахович Е. Табір і укріплені території Львова // Віче.— 1992.— № 20.
- Мартинюк А. Терени давнього Львова (до питання про містобудівельну структуру Львова XIII — початку XIV ст.) // Галицька брама.— 1995.— № 6; 1996.— № 12.
- Мельник Б. З історії львівських вулиць (випуск 1). Львів: Вільна Україна, 1990.
- Мельник Б. З історії львівських вулиць (випуск 2). Львів: Вільна Україна, 1990.
- Мельник Б. Львівська цитадель. Концепція під вогнем критики. // Галицька брама.— 1996.— № 17.
- Могитич Р. Львів — місто-фортеця // Віче.— № 15; № 16.
- Могитич Р. Муровані укріплення княжих часів на Високому Замку // Галицька брама.— 1996.— № 12.
- Могитич Р. Планувальна структура Львівського середмістя і проблеми його датування // Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка.— Т. ССХХVII.— 1994.
- Могитич Р. Розвиток Княжого Львова // Галицька брама.— 1996. № 12.
- Могитич Р. Яким був Стольний Львів. (До суперечки про львівське будівництво XII — XIV ст.) // Дзвін.— 1991.— № 6.
- Могитич Р., Онищенко Л., Яремич Г. Львів варті світового визнання. // Архітектурний вісник.— 1997.— № 2-3 (3-4).
- Овсійчук В. Архітектурні пам'ятки Львова.— Львів: Каменяр, 1969.
- Опис міста Львова Яна Альнепа // Жовтень.— 1986.— № 3.
- Островський Г. Львов. Архітектурно-художественные памятники XIII-XX веков.— Л.: Искусство, 1975.
- Піхурко У. Львівська Цитадель: мілітарний форпост чи ключ до розуміння витоків міста: історіографічна студія терену // Галицька брама.— 1996.— № 15.
- Піхурко У., Кривошеєва Д., Чурилик Я. Цитадель. // Вісник ін-ту „Укрзахідпроектреставрація“.— 1996.— № 5.
- Степанів О. Сучасний Львів.— Краків-Львів, 1943.
- Стефанович М. Що ми знаємо про Львівську Цитадель // Галицька брама.— 1996.— № 15.
- Трегубова Т. Матеріали досліджень планування і застройки середньовічного ядра г. Львова. // НИИТИА.— Київ, 1970.
- Трегубова Т. Реконструкція розпланування Середньовічного Львова за письмовими джерелами. // Архітектурна спадщина України.— К., 1996.
- Трегубова Т., Мих Р. Львів: архітектурно-історичний нарис. Київ: Будівельник, 1989.
- Цимбалюк С. Реставрація, реконструкція та пристосування Східної вежі комплексу „Цитадель“ у Львові. // Вісник ін-ту „Укрзахідпроектреставрація“.— 1994.— № 2.
- Шараневич Й. Юбилейное издание въ память 300-лѣтняго основанія Львовскаго Ставропигійскаго братства.— Львовъ, 1886.
- Швейц В. Сучасний стан архітектурної спадщини Львова та проблеми її охорони і використання. // Галицька брама.— 1995.— № 6.
- Шишка О. Історія княжого Львова: історіографічно-бібліографічний огляд // Вузівська бібліотека.— 1993.— Вип. 2.
- Шишка О. Форпост на східних рубежах Європи // Вісник українознавства.— 1996.— № 309.
- Шишка О. Львів давній — дискусія сучасні // Галицька брама.— 1996.— № 12.
- Czerner O. Lwów na dawnej rycinie i planie.— Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1997.
- Czołowski A. Lwów za ruskich czasów.— Lwów, 1891.
- Czołowski A. Sprawa panoramy plastycznej dawnego Lwowa. Kilka uwag i zastrzeżeń.— Lwów: Z drukarni zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1937.
- Czołowski A. Wysoki zamek: Z 19 rycinami w tekście.— Lwów: Nakł. t-wa miłośników przeszłości, 1910.— (Biblioteka Lwowska; IX i X).
- Jaworski F. Baszta prochowa i Archiwum Miejskie: Z rycinami i planami.— Lwów: Z drukarni W. A. Srykowski, 1905.
- Kruczkowska M. Panorama plastyczna Lwowa miasta preślawnego.— [б.м.].
- Kunasiewicz S. Przechadzki archeologiczne po Lwowie: Zeszyt pierwszy.— Lwów, 1874.
- Mańkowski T. Budownictwo Jana III we Lwowie.— Lwów, 1936.
- Markowski F. Niski zamek we Lwowie // Kwartalnik architektury i urbanistyki.— Warszawa, 1972.— № XVII.
- Panorama plastyczna dawnego Lwowa.— 2-e wyd.— Lwów: Nakł. t-wa budowy panoramy plastycznej dawnego Lwowa, 1938.
- Tomkiewicz W. Dzieje obwarowań miejskich Lwowa // Kwartalnik architektury i urbanistyki.— Warszawa, 1971.— T.XVI.
- Widoki polskich miast i zabytków architektonicznych ze zbiorów graficznych Biblioteki Pawlikowskich we Lwowie. Szkicownik prof. Czesława Thullie. /Red. A. Majdowski.— Warszawa: Neriton, 1994.
- Witwicki J. Obwarowania śródmieścia Lwowa i ich przemiany do XVIII wieku. //Kwartalnik architektury i urbanistyki.— Warszawa, 1971.— T.XVI.
- Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa.— Lwów, 1844.

„Центр Європи“ видає книги з історії Галичини, буклети „Архітектурні пам'ятки Львова“, мистецтвознавчу літературу, каталоги виставок, путівники. Друк чорнобілий та кольоровий.

„Галицька брама — незалежна газета. Друкується українською мовою. Розповсюджується вроздріб.

Засновник —
видавництво „Центр Європи“

Редакційна Рада:

Ярослав Ісаєвич — директор інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, історик.

Лариса Крушельницька — директор ЛНБ ім. Стефаника, археолог.

Орест Маюк — директор Центрального державного історичного архіву України у Львові, архівознавець.

Іван Могитич — директор інституту „Укрзахідпроектреставрація“, архітектор.

Андрій Рудницький — зав. кафедрою Львівської політехніки, археолог.

Сергій Фрухт — видавець.

Головний редактор —
Олександр Шишка,
Редактор —
Ігор Сьомочкін,

„Центр Європи“
Редакція не завжди поділяє погляди автора. Відповідальність за достовірність поданих матеріалів несуть автори публікацій.

Адреса редакції:
290000, Львів,
вул. Костюшка, 18,
кімната 307 (3 поверх)
Для листів:
290007, Львів-7,
а/с 1204
Тел.: 72-35-66

Реєстраційне свідоцтво
серія ЛВ № 175
від 16 серпня 1994 р.

Відруковано у друкарні
видавництва „Вільна Україна“.
Набір і верстка — комп'ютерний
центр видавництва
„Центр Європи“

Друк офсетний. Обсяг 4 арк.
Тираж 5000
Зам.

Ігор ОКОНЧЕНКО,
Олександр ШИШКА